Григорій Півторак

Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов

Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»

Платону це б сподобалось

Платону це б сподобалось...

Григорій Півторак

Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов

Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»

Київ
Видавничий центр «Академія»
2001

ББК 81
П 32

Затверджено до друку
вченою радою Інституту
мовознавства
ім. О. О. Потебні
НАН України

У книзі на основі найновіших досягнень історичних та філологічних наук розглянуто походження східнослов'янських народів та їхніх мов. Доведено необґрунтованість доктрини про давньоруську народність і першу руську державу як «спільну колиску» українців, росіян та білорусів, розкрито терміни «Русь», «Росія», «Великоросія», «Малоросія» та історію їх вживання, пояснено походження назви «Україна», охарактеризовано етапи та особливості формування східнослов'янських мов.

Для викладачів, студентів, учителів, найширшого кола зацікавлених читачів.

Відповідальний редактор —
член-кореспондент
НАН України,
доктор філологічних наук,
професор *В. Г. Скляренко*

Рецензенти:

Член-кореспондент
НАН України,
доктор філологічних наук,
професор *О. Б. Ткаченко;*

доктор філологічних наук,
професор *В. В. Жайворонок*;

доктор філологічних наук,
професор *Ю. О. Карпенко;*

доктор філологічних наук,
професор *І. Г. Матвіяс*

П 4602000000—003 / ВЦ «Академія» — 2001 Без оголошення

ISBN 966—580—082—5

Вступ

Походження східнослов'янських народів та їхніх мов (української, російської і білоруської) хвилювало багато поколінь дослідників. На кожному історичному етапі вчені тлумачили ці проблеми по-різному залежно від обсягу наявного в них фактичного матеріалу, ідеологічних позицій дослідників, панівної на той час політичної кон'юнктури тощо.

Наукові дослідження етногенезу (тобто походження) східних слов'ян мають уже майже двохсотлітню традицію, і за цей час сформувалося декілька основних концепцій. Так, у царській Росії офіційні ідеологи, підтримувані тогочасними істориками, сприймали всіх східних слов'ян як «единый русский народ» і починали його історію від Київської Русі, вважаючи її найдавнішою російською державою. Радянська історіографія визнала право не тільки російського, але й українського та білоруського народів на свою історію і свою мову, проте партійні ідеологи не змогли позбутися імперських претензій на історичну спадщину Київської Русі. Проголосивши її «общевосточнославянским государством», ці ідеологи пропагували доктрину, схвалену найвищими компартійними інстанціями, згідно з якою витоки українського та білоруського народів і відповідно їхніх мов відносять до пізнього середньовіччя (XIV—XV ст.). На спроби деяких російських істориків і філологів починати історію Росії й російської мови від IX—X ст. офіційна влада дивилася «крізь пальці», проте такі самі прагнення в Україні і Білорусі вважалися ворожими й жорстоко переслідувалися. Протягом тривалого часу лише в діаспорі українські вчені могли вільно висловлювати свої погляди й розвивати концепцію етногенезу українців згідно з історичною правдою.

У наш час відновлення української державності й відродження духовності нації помітно зріс інтерес широкої громадськості до походження українського народу та його мови. Про це свідчать численні публікації, серед авторів яких не тільки фахівці-вчені, але й аматори-журналісти, письменники, інженери, лікарі, комерсанти тощо. Зрозуміле їхнє щире прагнення піднести престиж української мови, показати її глибоке коріння і знайти їй гідне місце серед інших слов'янських та неслов'янських мов. Але відсутність необхідних знань зі славістики, брак дослідницького досвіду, нерозуміння потреби спиратися на науково достовірні джерела й оперувати конкретними історичними фактами, нарешті, невміння (чи небажання) зважати на загальновизнані наукові аксіоми часто призводять до того, що добрі патріотичні наміри таких аматорів обертаються нестримними фантазіями, видаванням бажаного за дійсне. Тому й не дивно, що поряд з науковими висновками, підтвердженими документами й фактами, висловлюється чимало казкових і міфічних уявлень про історію нашого народу та його мови. З іншого боку, деякі автори, дотримуючись застарілих догм і поглядів, відсувають початок самостійної історії українців і формування української мови аж до XVII—XVIII ст., а всі попередні періоди пов'язують з існуванням лише російської державності. За такою логікою, українці до Київської Русі нібито зовсім не причетні. Рядовому читачеві буває важко розібратися в усьому цьому, і він часто сприймає різні вигадки як історичну правду. Пропонована книжка в популярній формі розкриває деякі аспекти порушеної проблеми на основі найновіших досягнень мовознавства, історії, археології, антропології та інших суспільних наук.

Історія українського народу й української мови давня й невичерпно багата, справді гідна великої нації. Отож немає потреби її штучно збагачувати, прикрашати міфами й відсувати вглиб тисячоліть аж до кам'яного віку. Шукаючи прадавні наші корені, слід пам'ятати, що українці — частина слов'янського світу, а українська мова — одна із слов'янських мов. Сучасна світова славістика має в своєму розпорядженні апробовані й надійні методи дослідження далекого минулого, що дали позитивні наслідки, чітко відтворивши суспільну й мовну історію давніх слов'ян. З історією всього слов'янства була пов'язана й історична доля українців.

«Лежать віки, покриті пилом, позасихала кров на них...»

М. Рильський

На території нинішньої України первісна людина сучасного типу з'явилася близько 300 тис. років тому в епоху раннього кам'яного віку — *палеоліту*, коли тут був теплий, помірно вологий клімат з періодичними похолоданнями — провісниками майбутнього зледеніння[1]. В епоху *раннього палеоліту* територія України ще була мало заселеною, тому до нас дійшли скупі свідчення про перебування тут первісної людини (кремінні рубила та інші кам'яні знаряддя праці), а впродовж *середнього палеоліту* (100 тис.—40 тис. років тому) спостерігалося поступове похолодання через наступ валдайського зледеніння. Незважаючи на це, відбувалося досить інтенсивне заселення півдня Східної Європи аж до Десни й далі в основному з Кавказу і менше — через Карпати. У цей час на території України утворилися степи, які чергувалися з гаями, дібровами і хвойними лісами, де водилося багато різноманітної дичини. Тодішні люди (за біологічним типом — *неандертальці*) жили з полювання і збиральництва. Мешкали вони невеликими кровноспорідненими спільностями з 2—4-х сімей, у

[1] Ці та інші історичні відомості наведені за виданнями: *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. — К., 1991. — Т. 1.; История Украинской ССР: В 10 т. — К., 1981. — Т. 1. — С. 21—180; *Брайчевський М.* Конспект історії України. — К., 1993.

яких існував чіткий статевий і віковий розподіл праці: чоловіки полювали, жінки вели домашнє господарство, берегли вогнище, доглядали дітей.

Матеріальна культура за епохи середнього палеоліту досягла вже досить високого рівня: зросла майстерність обробки кременю (скребла, гостроконечники), з'явилися кістяні проколювальні знаряддя (шила та ін.), люди навчилися будувати житло з великих кісток мамонта і шкур, заготовляти деякі продукти про запас, у мисливстві стали застосовувати метальні знаряддя з гострим кремінним наконечником, оволоділи вогнем. Є підстави припускати наявність у цей час міжобщинних зв'язків, взаємозбагачувальних контактів між первісними колективами.

Епоха *пізнього палеоліту* (40—10 тис. років тому) відзначалася різким похолоданням, яке поступово поширювалося з півночі на південь, починаючи ще з кінця середнього палеоліту. Унаслідок наступу валдайського зледеніння Середньоросійська, Придніпровська, Волино-Подільська височини і степи Північного Причорномор'я та Приазов'я перетворилися на холодні рівнини з рослинністю, подібною до тундри. Ліси залишалися тільки в долинах річок і в захищених від холодних вітрів ярах та підгір'ях; серед лісових дерев переважали хвойні породи. У тваринному світі також відбулися значні зміни: крім никаючих по тундрі численних табунів мамонтів, волохатих носорогів, диких коней та ослів, зубрів, сагайдаків, ведмедів, з'явилися північні олені, песці, а в Чорному морі — навіть тюлені. Незважаючи на погіршення природних умов, територія нинішньої України в цю епоху ще більше заселилася. За приблизними підрахунками вчених, тут мешкало до 20 тис. осіб. Це був новий біологічний тип людини, що дістав у Європі назву Homo sapiens, або *кроманьйонець*, антропологічний тип якого в основному збігається з сучасною людиною.

Найбільш заселеним було Прикарпаття, особливо Наддністрянщина. Кожне поселення, в якому мешкало 25—30 осіб, складалося з 5—8 споруд типу яранг із жердин, кісток мамонтів, укритих шкурами тварин. Житло опалювали переважно деревом, світло давали жирники — посуд з кісток чи каменю, наповнений жиром. Житло, місця виготовлення знарядь праці і, можливо, обробки здобичі, а також інші підсобні примі-

щення становили єдиний господарсько-побутовий комплекс. Необхідність пристосування до суворого клімату розвивала в людей стійкість і кмітливість, уміння переборювати труднощі. Середня тривалість життя кроманьйонця була 20—23 роки. В умовах тундри основою господарської діяльності населення стало полювання, особливо на мамонта, забійна вага якого досягала 1,5—2 т. Значно удосконалилася мисливська зброя та інше господарське знаряддя. Кроманьйонці вперше в історії людства стали широко застосовувати кістяне знаряддя (шила, проколки, голки), кість служила будівельним матеріалом для побутових предметів та художніх виробів. Добре відоме образотворче мистецтво пізнього палеоліту — печерний настінний розпис, гравюри на кості, скульптури з бивнів мамонта і м'яких мінералів. Складовою частиною духовного життя кроманьйонців була музика (переважно танцювальна). Музичні ударні інструменти виготовляли з кісток мамонта та з рогів північного оленя, набір яких у гурті з 6—7 осіб давав різну тональність і звуко-шумову гаму.

Кроманьйонці мали досить складний світогляд. Позитивні знання, релігія, мораль — усе це утворювало єдину систему, де домінувала релігія. Ще неандертальці, а тим більше кроманьйонці спілкувалися досить розвинутою звуковою мовою, реконструювати яку поки що неможливо.

Услід за пізнім палеолітом на території сучасної України настала епоха *мезоліту* (10—8 тис. років тому). У цей час льодовик відступив на територію свого первісного утворення — до північних околиць Європи та в Арктику, що привело до загального потепління. На сучасній Східноєвропейській рівнині сформувалися географічно-ландшафтні зони, близькі до сучасних. Змінився також тваринний світ. У долинах річок та в трав'янистих степах з'явилися заєць, вовк, лисиця, косуля й благородний олень, у дубових гаях — дикі кабани, в степовому Причорномор'ї — первісні бики-тури і дикі коні. У річках водилися лососі, вирезуби, судаки, соми і форель. Людям довелося пристосовуватися до незвично теплих умов, і вони знову виявляли свою винахідливість та перші спроби впливати на природу.

Населення мало відносно осілий спосіб життя, жило з мисливства і збиральництва. Мисливство

полегшувалося завдяки відкриттю епохи мезоліту — *винайденню лука і стріл*, що уможливлювало полювання на віддалі. Ще більше вдосконалилися кремінні й кістяні знаряддя, з'явилися комбіновані прилади з дерева й кременю або з кременю й кості, де прекрасно оброблені кремінні пластинки виконували функцію леза. Люди навчилися заготовляти дарунки природи про запас. В епоху мезоліту (приблизно VII—VI тис. до н. е.) робляться *перші спроби приручення тварин*, насамперед собаки (його використовували на полюванні), а також одомашнення свині й бика[2], що в умовах скорочення мисливських ресурсів і початку вимирання мамонта мало величезне значення. З цим же часом пов'язують і *появу первісного примітивного посуду з глини*, в якому варили м'ясо й кості.

З другої половини VI — у V тис. до н. е. на території сучасної України пізнє мезолітичне населення степової зони *започаткувало хліборобство* і вирощування злакових культур — спершу ячменю, потім пшениці й проса, з яких готували різноманітні каші (найдавніші хліборобські страви). Культурні злаки, на думку вчених, були занесені в Європу з Давнього Сходу, де землеробство виникло на декілька тисячоліть раніше.

Останнім періодом кам'яного віку на території сучасної України був *неоліт* (друга половина VI — IV тис. до н. е.). Природні умови, рослинний і тваринний світ тут стали близькими до сучасних, лише не було зони лісостепу, що зумовило різкий і раптовий перехід від лісів до степів. У той час було значно більше, ніж тепер, повноводих річок та озер (наприклад, Дніпро в районі сучасного Києва мав ширину кількох десятків кілометрів). На високих і сухих берегах поселялися люди. У неолітичну епоху вони вже навчилися робити човни й плавати на них. Житла, як і раніше, мали вигляд прямокутних куренів з лози, очерету й глини. Їхні сліди знайдено на неолітичних поселеннях у Києві, в Одеській, Тернопільській, Івано-Франківській та Дніпропетровській областях, а та-

---

[2] На Давньому Сході одомашнення тварин почалося з вівці й кози, які потрапили на територію сучасної України лише наприкінці V — в IV тис. до н. е., мабуть, уже прирученими.

кож у долинах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Десни, Прип'яті, Ворскли, Псла, Сули, Сіверського Дінця та ін.

Господарство й культура неолітичних племен на території сучасної України були не однорідними. На багатому *північному сході* в лісовій зоні (нині — Наддніпрянщина, лісостепове Лівобережжя й Полісся) і далі існували традиційні способи господарювання — мисливство, рибальство та збиральництво, а на *південному заході,* бідному на природні ресурси (лісостепове Правобережжя, Західна Волинь, Наддністрянщина й Закарпаття), поряд з ними розвивалися скотарство і хліборобство. Цьому сприяла також відносна близькість основних центрів ранніх високорозвинутих культур Середземномор'я та Близького Сходу. На цей же період припадає інтенсивне одомашнення тварин (переважно в південно-західній зоні) і *поява гончарства.*

Племена північно-східної неолітичної зони (за типом кераміки вони належали до дніпро-донецької культури V—III тис. до н. е.) були автохтонними. А в південно-західній зоні, крім автохтонних племен (бугсько-дністровська культура середини VI — початку IV тис. до н. е.), час від часу з'являлися й чужинці.

Археологічні розкопки переконливо засвідчили відсутність у всіх цих племен майнової нерівності, хоч уже зароджувався звичай обирати родових старшин. Люди неолітичної епохи *вірили в загробне життя* (спочатку самої людини, а в кінці неоліту, очевидно, лише її душі). Є підстави говорити про наявність у той час на Наддніпрянщині *культу вогню.* Неолітичні племена мали певні *естетичні уявлення*, що виявилося в розвитку первісних форм ужиткового та образотворчого мистецтва. Тогочасні люди прикрашали свій шкіряний одяг (тканин ще не було!), головні убори та пояси нашивними пластинами, вирізаними з блискучої емалі вепрових іклів та зі стулок черепашок. Жінки носили намисто з полірованої кістки, черепашок або напівкоштовного каміння. Наприкінці неоліту з'явилися прикраси з міді.

З появою кераміки став інтенсивно розвиватися *орнамент*, яким прикрашали посуд. Трапляються також орнаментовані вироби з кісток і каменю. На Наддніпрянщині, Лівобережній Україні й на Поліссі переважав прямолінійно-геометричний орнамент — ямки,

наколи, відбиття гребінця, насічки тощо. Очевидно, щедро оздоблювалися і вироби з дерева та шкіри, але вони, природно, до нашого часу не збереглися.

Історична доля неолітичних племен була не однакова. Одні з них щезли безслідно, були витіснені або асимільовані сильнішими племенами, інші взяли участь у формуванні нових культур.

Услід за неолітом настав період *енеоліту* (мідно-кам'яний вік), що був перехідною епохою від кам'яного до бронзового віку й тривав на сучасній території України протягом IV—III тис. до н. е. У цю епоху вдосконалювалися хліборобство та скотарство. Примітивне мотичне землеробство епохи неоліту змінилося продуктивнішим обробітком землі з використанням рала й тяглової сили, а скотарі приручили коня. З'явилося конярство та вівчарство. Енеолітичні племена *відкрили й освоїли перший метал — мідь*. Збільшилася кількість населення, яке освоювало нові землі. Унаслідок розвитку патріархальних суспільних і сімейних відносин виникли великі, спільні за походженням міжплемінні об'єднання, що займали досить значні території. Відносна перенаселеність найпридатніших для життя земель при низькому рівні продуктивних сил призводила до міжплемінних сутичок і навіть до війн. У зв'язку з цим виготовлялася значна кількість кам'яної та мідної зброї, споруджувалися перші укріплення.

Як і в епоху неоліту, протягом мідно-кам'яного віку господарський і суспільний розвиток на території сучасної України *відбувався нерівномірно*. На Поліссі та в північному лісостепу й далі проживали мисливсько-рибальські племена дніпро-донецької культури, а в лісостепах і степах Правобережної України — хліборобсько-скотарські племена, провідна роль серед яких належала племенам так званої трипільської культури. Усі вони відрізнялися між собою походженням, рівнем і характером матеріальної культури, побутом, ідеологічними уявленнями і, вірогідно, мовою.

Племена з найрозвинутішою *трипільською культурою* (назва походить від с. Трипілля Обухівського району Київської області, де в 1896 р. уперше були виявлені рештки цієї культури) в період її розквіту займали більшу частину Правобережжя сучасної України. Як вважають дослідники, трипільське населення налічувало приблизно 1 млн. осіб.

Трипільці не були автохтонними племенами. Вони прийшли з південного сходу — з басейнів Серету та Пруту. Перші поселення трипільців з'явилися наприкінці V — на початку IV тис. до н. е. на Дністрі та в Прикарпатті. Лише згодом їхня територія збільшилася в декілька разів. Так, від середини IV тис. до н. е. внаслідок значного зростання населення трипільці заселили лісове Надбужжя, а ще через 400—500 років — Наддніпрянщину в межах Київ—Канів. Згодом вони освоїли невелику частину північної Київщини і Дніпровського Лівобережжя.

На Наддніпрянщині трипільці зіткнулися з численними, переважно мисливсько-рибальськими племенами дніпро-донецької культури, що спричинило змішування населення і культурні взаємовпливи, які тривали протягом усього III тис. до н. е. Ці взаємовпливи позначилися як на трипільській, так і на дніпро-донецькій культурах в ареалі Середньої Наддніпрянщини, хоч загалом обидві культури й далі залишалися автономними.

Основними заняттями трипільських племен були *хліборобство і присадибне тваринництво.* Трипільці обробляли землю первісним ралом поблизу своїх поселень і засівали її пшеницею, ячменем, просом, житом, бобовими культурами та льоном — тобто майже всіма культурними злаками. Урожай збирали за допомогою крем'яних серпів, зерно подрібнювали в кам'яних зернотерках. Розводили велику рогату худобу, кіз, овець, свиней, коней, собак. Завдяки вівчарству мали вовну для одягу та різноманітних побутових речей, а велику рогату худобу, крім їжі, використовували на сільськогосподарських роботах і для перевезення вантажів. Певне місце в господарюванні ранньотрипільського населення займало рибальство та мисливство (полювання на благородного оленя, косулю, кабана, ведмедя, лисицю, бобра, зайця, білку і птахів).

Житла трипільських племен були дво- і трикімнатні, наземні, глиняні, на дерев'яному каркасі, з глинобитною піччю. Деякі трипільські племена будували інший тип житла — заглиблені напівземлянки. У кожному житлі мешкало по 2—3 споріднені сім'ї.

Трипільське населення виготовляло різноманітні *знаряддя праці* (для обробки дерева — сокири, долота,

тесла, свердла, скобелі), кам'яні серпи, зброю і предмети домашнього вжитку переважно з каменю й кременю, рідше — з кості, рога, дерева й глини. Але все частіше з'являлися привозні вироби з міді — шила, рибальські гачки й різноманітні прикраси. Деякі вироби (здебільшого прикраси) трипільці одержували через обмін з Кавказу й Балкан. Досить розвинутим було *ткацтво*. Великих успіхів трипільці досягли в *гончарному ремеслі*, яким займалися професійні майстри. Саме за досконалим і багато орнаментованим глиняним посудом археологи пізнають трипільські поселення. Лінійний та спіральний орнаменти червоного, чорного, коричневого та білого кольорів вкривав жовту поверхню столового посуду на Наддністрянщині, а різноманітна кераміка в інших ареалах трипільської культури прикрашалася, крім багатого орнаменту, ще й зображеннями людей, тварин і цілими сюжетними сценами.

Трипільці мали складні *ідеологічні уявлення* хліборобського спрямування: визнавали культ родючості й поклонялися відповідній богині, виконували релігійні обряди під час зимово-весняних хліборобських свят, шанували богів грому, сонця, неба, вітру тощо.

Трипільське суспільство досягло такого рівня соціально-економічного розвитку, що майже впритул підійшло до виникнення міст і запровадження писемності, тобто стояло на порозі цивілізації. Однак зміна клімату (зростання його посушливості) й поширення степів остаточно підірвали й без того неефективну економіку трипільців з її екстенсивною перелоговою системою орного землеробства. Наприкінці III тис. до н. е. трипільська культура зникла.

Перший дослідник трипільської культури київський археолог В. Хвойка (1850—1914) вважав трипільців предками слов'ян. Він виходив з того, що хліборобсько-скотарські племена заселяли споконвічно слов'янські землі між Дністром і Дніпром і в їхньому побуті, заняттях, віруваннях спостерігається чимало рис, спільних з етнографічними ознаками пізніх безсумнівно слов'янських племен на цих самих територіях. Ця версія захопила багатьох сучасників В. Хвойки. Справді, якщо на Давньому Сході в V—IV ст. до н. е. існували високорозвинуті ранні цивілізації, то чому подібної культури не могли мати й наші далекі предки на Наддніпрянщині в IV—III тис. до н. е.? Та наступне по-

глиблене вивчення трипільської культури не дало підстав виводити не тільки українців, але й узагалі ранніх слов'ян від трипільців. Встановлено, що витоки цієї культури ведуть до Нижньої Наддунайщини, на Балкани і далі — в країни Близького Сходу. Антропологи, дослідивши рештки трипільських поховань, дійшли висновку, що трипільці належали до східно-середземноморського («вірменоїдного») антропологічного типу, відмінного від слов'янського.

Отже, трипільці *не були безпосередніми предками українців*. Але високорозвинута трипільська культура відіграла велику роль в історії Середньої Наддніпрянщини — піднесла її господарський і культурний рівень і заклала міцний фундамент для високого культурного розвитку наступних етноплемінних утворень цього регіону, зокрема й ранніх східнослов'янських племен, серед яких були й предки українців.

Під впливом трипільців Правобережжя автохтонні племена дніпро-донецької культури на багатому північному сході (Полісся, Лівобережжя Дніпра й Надпоріжжя) з традиційними способами господарювання — мисливством, рибальством і збиральництвом — у IV тис. до н. е. почали переходити до скотарства. Вони поступово стали трансформуватися в *найдавнішу індоєвропейську спільноту* — так звану *середньостогівську культуру* між Дніпром і Доном (назва походить від острова Середній Стіг на Дніпрі біля Запоріжжя, де вперше було знайдено рештки цієї культури)[3].

Від трипільців північно-східні скотарські племена засвоїли навички виготовлення глиняного посуду, хліборобства, тваринництва, виплавку міді тощо.

У сприятливих умовах південних степів з розкішними пасовиськами набуті від трипільців навички скотарства швидко прижилися й поширилися на великих територіях. Рухливий спосіб життя скотарів-кочівників стимулював приручення в IV тис. до н. е. коня, винайдення і швидке поширення колісного транспорту.

У другій половині III тис. до н. е. *мідно-кам'яний вік змінився бронзовим*. В епоху бронзи людина знайо-

---

[3] Див.: *Залізняк Л. Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 90—91; *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — К., 1997. — С. 44.

миться з твердим металом і започатковує металургію. М'яка мідь була придатною для виготовлення тільки прикрас та ритуальних предметів. Лише опанувавши мистецтво сплаву, до міді почали додавати інші метали (олово, цинк, сурму тощо) й одержувати твердий сплав — *бронзу*. З неї робили сокири, серпи, голки, шила, швайки, мечі, вістря на списи і стріли, ножі, кинджали та інші предмети. Однак бронза не могла повністю замінити крем'яні знаряддя, і протягом цієї епохи вони використовувалися поряд з бронзовими. Лише з появою заліза (IX—VII ст. до н. е.) метал утвердив себе як основний матеріал для знарядь праці.

За бронзової доби в людському суспільстві сталося остаточне *розмежування хліборобства і скотарства.* Поділ численних племен на хліборобські й скотарські дістав у науці назву *«перший суспільний поділ праці»*.

У зв'язку із загальним прогресом суспільства родовий лад в епоху бронзи поступово розкладався. В осілих хліборобів родова громада замінювалася територіальною громадою, а материнська родова община (матріархат) — батьківською общиною (патріархатом). Відбувалася також соціальна диференціація первісного суспільства. Нагромадження хліборобських і скотарських багатств зумовило виникнення воєн як способу розв'язання конфліктів між окремими колективами. З'являються військова організація й нові види зброї (мечі, списи, стріли, кинджали, щити, шоломи, панцирі тощо). За образним висловом М. Брайчевського, у цей час формувався класичний тип пастуха-воїна з батогом в одній руці і мечем — у другій.

Протягом бронзового віку територія сучасної України за особливостями розвитку господарства залежно від природно-історичних чинників ділилася на дві основні зони — степову (переважання скотарства) і полісько-лісостепову (гармонійне поєднання хліборобства і скотарства). У степовій зоні, що була частиною широкого степового простору від Наддунайщини й Балкан до Центральної Азії й південного Сибіру, середньостогівська культура в III тис. до н. е. поступово трансформувалася у так звану *ямну культуру* (численні племена цієї культури ховали мерців у ямах під курганами), яка займала степи між Дніпром та Волгою і східна частина якої стала основою культури *аріїв (оріїв)*.

У племен ямної культури, крім скотарства і подекуди хліборобства, були розвинуті гончарство, ткацтво, виготовлення кам'яних знарядь праці та зброї. У них існував культ предків, сонця й вогню, священною твариною вважався бик. Ці племена підтримували жваві контакти з трипільцями, Середземномор'ям і Кавказом. Племена ямної культури досить швидко розповсюдилися з Північного Надчорномор'я та Надазов'я по степах на захід аж до Середнього Дунаю, на південь — до Передкавказзя, на схід — до Поволжя, Північного Казахстану і навіть аж до Алтаю. Разом зі скотарством на цих безкраїх степових просторах поширювалася також мова і культура цих ранніх праіндоєвропейців. Саме від них бере початок велика мовно-культурна сім'я індоєвропейських народів, які протягом III—II тис. до н. е. заселили величезні простори від Західної Європи до Індії. До них належали численні кельтські, германські, романські, слов'янські, балтські, фракійські, індо-іранські та інші племена Європи й Азії.

На початку II тис. до н. е. східні напівкочові скотарські племена (предки індо-іранської гілки індоєвропейських народів) просунулися з Північного Казахстану на південь і заселили Центральну Азію. Це — легендарні *арії* (тобто «благородні»), які в середині II тис. до н. е. зайняли Іран, через хребти Гіндукушу вийшли в Індію і завоювали її. Племена аріїв мали високорозвинутий фольклор. Їхні священні гімни *веди* були зібрані і в другій половині II тис. до н. е. записані їхньою мовою (санскритом) у спеціальну релігійну книгу — *Ригведу*, що стала основою індійського письменства, філософії, культури та релігії індуїзму. На початку I тис. до н. е. були зібрані й записані гімни арійців Ірану в книзі *Авеста*[4].

Отже, в найдавніший період протягом двох тисячоліть територію Правобережної України займали мирні, осілі нащадки хліборобів Близького Сходу — трипільські племена, а Лівобережжя й південні степи — войовничі мисливсько-рибальські племена (майбутні індоєвропейські арії), які під впливом трипільців

---

[4] *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. — С. 87—117; *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 45, 58.

перейшли до скотарства і швидко розповсюдилися на величезних просторах Європи та Азії. Їхнє тривале перебування на нашій території, їхні культурні традиції, як і культурні надбання сотень інших народів, що жили на теренах України до появи тут українців, не зникли безслідно. Зокрема, *трипільці та арії вплинули на формування антропологічного типу українців*. Вважається, що трипільці були невисокими, тендітними, темноволосими, смаглявими східними середземноморцями, а скотарі — предки аріїв — високі, масивні, очевидно, світловолосі. Унаслідок змішування трипільців із степовиками-індоєвропейцями («аріями») виник так званий український (або динарський) антропологічний тип, до якого належить 70 % сільського населення сучасної України: відносно високий зріст та міцна статура — від аріїв, а чорні брови й карі очі — від трипільців[5]. Але появу українського антропологічного типу, до якого належать і сучасні українці, ще не можна вважати народженням українського етносу. Адже до цього українського (динарського) антропологічного типу, крім українців, належать також інші слов'янські народи — словаки, серби, хорвати, словени, чорногорці, тоді як слов'янські народи північної групи (росіяни, білоруси, поляки) разом з балтами належать до іншого, так званого віслянського антропологічного типу, який характеризується світлим волоссям, голубими очима, відносно невисоким зростом, ширшим обличчям[6].

Таким чином, *ні трипільська культура, ні культура індоєвропейських скотарів-кочівників аріїв не були ні українськими, ні навіть слов'янськими*. З арійцями більшу спорідненість мають *скіфи*, які 2700 років тому прийшли на територію сучасної України з Ірану. Нащадками аріїв можна вважати також сарматів, аланів, осетинів, таджиків, саків, пуштунів Афганістану, персів Ірану, носіїв мови гінді та урду Індії.

---

[5] *Петров В. П.* Походження українського народу. — К., 1922. — С. 104—107; *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 50—51.

[6] *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 51. Див також: *Вовк Ф.* Антропологічні особливості українського народу. — К., 1994; *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973.

Трипільсько-арійську версію походження українців нині наполегливо поширюють деякі автори багатьох публіцистичних статей.

Щоб довести зв'язок українців з давніми аріями (оріями), нині дехто покликається на працю польського мовознавця, викладача Одеської гімназії кінця XIX ст. М. Красуського «Древность малороссийского языка», опубліковану в Одесі 1880 р., а в наш час передруковану в часописі «Індо-Європа» і в перекладі українською мовою — в часописі «Дніпро» (1991 р., № 10). У цій праці її автор заявляє, що «малоросійська мова не тільки старша від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської [мови], але й від санскриту, грецької, латинської та інших мов». При цьому М. Красуський наводить низку слів, подібних за звучанням та значенням в українській мові і в санскриті. Та й сучасні часописи друкують або готують до друку українсько-санскритський, українсько-етруський, українсько-латинський лексикони тотожностей, що, на думку їхніх авторів, мають засвідчити принаймні синхронність виникнення цих мов.

Справді, це сприймається ефектно й робить відповідне враження на читача, проте нічого сенсаційного в цьому немає. Адже й українська мова, і санскрит, і латина, і старогрецька мова — усі вони *індоєвропейські*, тобто члени однієї мовної сім'ї з багатьма спільними або подібними фонетичними, граматичними і — найбільше — лексичними особливостями. Отже, наведені М. Красуським і деякими сучасними авторами лексичні паралелі цілком закономірні. З не меншим успіхом можна знайти цілий лексикон відповідностей між санскритом і, наприклад, болгарською, німецькою, англійською, румунською чи будь-якою іншою індоєвропейською мовою. Особливо багато таких відповідностей між усіма слов'янськими мовами, бо вони вийшли зі спільного праслов'янського кореня. Що ж до самої праці М. Красуського, слід сказати, що поряд з деякими цікавими спостереженнями і слушними зауваженнями у ній навіть нефахівцеві впадає в око наївність і недостатня компетентність її автора, бо майже вся його аргументація взята з арсеналу не лінгвістики, а так званої «народної етимології», де вважається нормальним порівнювати випадково подібні за звучанням, але абсолютно різні за значенням слова в українській та

якійсь іншій давній мові й на цій підставі встановлювати вік української мови.

Крім трипільсько-арійської версії походження українців, серед деяких аматорів нашої старовини поширилася також думка про те, що українці походять нібито від давніх племен — *укрів* чи *укранів*, хоч археологія не знає ні таких племен, ні жодних речових доказів (решток матеріальної культури), що вони колись існували.

Усі ці й подібні версії — це типовий приклад аматорської історичної міфотворчості, породженої зрозумілим і потрібним патріотизмом та недовірою до офіційної радянської науки з її фальсифікацією етногенетичних проблем східнослов'янських народів. Разом з тим різноманітні міфи про походження українців відбивають і недостатній професійний рівень та низьку обізнаність міфотворців із загальними закономірностями історичного розвитку. Як слушно зазначив Л. Залізняк, серед найпоширеніших помилок при визначенні часу появи українського етносу є невміння розмежувати конкретний етнічний організм із його пращурами. «Дехто з істориків-аматорів, знайшовши той чи інший елемент українського національного комплексу в глибокій давнині (плахту в Шумері, мазанку в трипільській культурі, оселедець у хетів Анатолії тощо), поспіхом проголошує вищезгадані народи українцями... Так, пращурами українців різною мірою були численні народи минулого (зарубинецькі племена, сармати, скіфи, кіммерійці, праарійці та багато інших). Від них український народ успадкував певні культурні надбання». Однак «не можна плутати час зародження українського народу з появою його далеких і непрямих пращурів (наприклад, трипільців чи арійців). Незважаючи на певний спадок останніх у культурі українців, як і багатьох інших народів, згадані народи далекого минулого були окремими етнічними організмами з власною неповторною й окремою від українців історією. Між ними й українським етносом відсутня безперервність етноісторичного розвитку, що не дає підстави вважати ці спільноти єдиним етнічним цілим»[7].

Встановлення віку будь-якого суспільно-історичного явища (держави, народу, міста, культурно-історичного

---

[7] *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 64—65.

регіону, мови) науковими методами (історії чи археології) передбачає необхідність довести *безперервність його життя* від припущеного часу його виникнення[8]. Безперервність культурно-історичного розвитку суспільства на українських теренах з деякою гіпотетичністю можна простежити *від середини II тис. до н. е.*, тобто від періоду *появи на наших землях слов'ян*, що на той час уже сформувалися як окремий індоєвропейський етнос.

«І розійшлися словени по землі, і прозвалися іменами своїми...»

Повість минулих літ

Слов'яни з'явилися на історичній арені не раніше кінця III тис. до н. е., найвірогідніше, спочатку між Середнім Дунаєм і Тисою, а потім поступово розселилися на північніших землях. Лише гіпотеза середньодунайської прабатьківщини слов'ян, відзначеної й автором «Повісті минулих літ», задовільно тлумачить незрозумілий потяг слов'янських племен до Дунаю в епоху Великого переселення народів у V—VI ст. і стійку пам'ять про нього серед усіх слов'янських та деяких прибалтійських народів, більшість із яких ніколи не були пов'язані з цією річкою ні географічно, ні історично. Як відомо, символ *Дунаю* виступає переважно в старовинних народних піснях, особливо в поширеному ще за язичницької епохи календарному та обрядовому фольклорі, що виник набагато раніше від Київської Русі й походів київських князів, зокрема Святослава Ігоровича (945—972 рр.) на Візантію, під час яких східні слов'яни, на думку багатьох дослідників, нібито вперше познайомилися з Дунаєм. Усе це свідчить, що образ Дунаю у слов'янському фольклорі з'явився разом з формуванням фольклорної символіки й образної системи, а не був запозичений пізніше, після міграції слов'янських племен на південь. Навпаки, загальний рух різних племен Середньої й Південної Європи аж до початку н. е. відбувався з півдня на північ.

[8] Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – С. 62.

Про ранню історію слов'ян ми знаємо дуже мало. На початку н. е. вони, згідно з писемними джерелами, мали спільне ім'я *венеди* і вже заселяли величезну територію від Вісло-Одерського басейну і Південної Балтики (на заході) до Дніпра (на сході) й від Прип'яті (на півночі) до Карпат і зони Степів (на півдні). Отже, *майже половина цієї прабатьківщини слов'ян містилася в межах сучасної України*. При цьому важливо підкреслити ще й той факт, що *майже половину зі своєї 4-тисячолітньої історії слов'яни прожили спільним життям*. Хоч слов'янська людність здавна складалася з багатьох племен, які жили в різних природно-кліматичних умовах, мали певні відмінності в матеріальній і духовній культурах, все ж таки спільного в них було набагато більше, ніж відмінного. Усі вони розмовляли близькоспорідненими діалектами з багатьма спільними рисами, що дало вченим підставу назвати їх *«праслов'янською мовою»*.

Спільнослов'янський (або праслов'янський) період тривав до середини І тис. н. е. Але вже на початку н. е. праслов'янська спільність, як і праслов'янська мова, розпалася на *західну і східну підгрупи* з розмежуванням їх по Західному Бугу[9]. Західна частина стала прабатьківщиною західних слов'ян (поляків, чехів, словаків, верхніх і нижніх лужичан), а східна частина — прабатьківщиною східних (українців, росіян, білорусів) і південних (сербів, хорватів, болгар, словенців, македонців) слов'ян.

Це була глибока й незворотна диференціація, яка зберігається й нині в самому існуванні західних і східних слов'янських мов. Хоч межі найдавніших діалектних зон, як правило, не збігаються з сучасними внутрішньослов'янськими лінгвістичними межами, основні тенденції членування слов'янських мовних груп намітилися ще тоді.

Очевидно, перші ознаки розмежування майбутніх західних і східних слов'янських мов мали місце наприкінці III ст. до н. е. Вони виявилися:

1) спочатку в ледве помітних, а з часом усе виразніших відмінностях у вимові носових голосних ǫ, ę та ѣ;

---

[9] Про територію і найважливіші західні та східні діалектні особливості праслов'янської мови I—II ст. н. е. див.: *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — М., 1961. — С. 68—73. — Карта № 4.

2) у різних рефлексах задньоязикового **х**: як *s'(сь)* у східнослов'янському ареалі і як *š'(шь)* у західнослов'янському: пор. укр. *сґрий*, рос. *сéрый*, польськ. *szary*, чеськ. *šedý*.

Згодом (приблизно в I—II ст. н. е.) відмінності між західними і східними слов'янськими діалектами посилилися:

1) різною вимовою сполучень *gv, kv* перед *i, ě* (збереження їх у західному ареалі й перехід у *зв, цв* у східному: праслов'ян. **gvězda, *květъ* — польськ. *gwiazda, kwiat*, чеськ. *hvězda, květ*, словацьк. *hviezda, kvet*, верхньолуж. *hwězda, kwět*, нижньолуж. *gwězda, kwět*, але укр. *цвіт*, діал. *звіздá*, рос. *цветóк, звездá*, білор. *цвет*);

2) різним розвитком груп приголосних *dj, tj* [перехід *dj, tj > dz (z)* у західнослов'янському ареалі й *dj, tj > ж, ч* у східнослов'янському: праслов'ян. **medja, *světja* > польськ. *miedza, świeca*, чеськ. *meze, svíce*, словацьк. *medza, svieca*, верхньолуж. *mjeza, swěca*, нижньолуж. *mjaza*, але укр. *межá, свічá*, рос. *межá, свечá*, білор. *мяжá, свéчка*];

3) неоднаковою стійкістю сполучень *dl, tl* (збереження їх у західнослов'янському ареалі й скорочення *dl, tl > l* у східнослов'янському: праслов'ян. **mydlo*, польськ. і верхньолуж. *mydło*, чеськ. *mýdlo*, словацьк. *mydlo*, але укр. *мúло*, рос. *мыло*, білор. *мыла*);

4) поява голосного **о** на початку слова на місці колишнього *je-* (укр. *одúн, óзеро, óлень, осéтр, óсінь*, рос. *одúн, óзеро, олéнь, óсень, осéтр*, білор. *адзíн, вóзера, алéнь, асéтр, вóсень*, але польськ. *jeden, jezioro, jeleń, jesiotr, jeseń*, чеськ. *jeden, jezero, jelen, jesetr, jeseň*, верхньолуж. *jedyn, jezor, jelenk* тощо).

Розходження між відзначеними діалектними ареалами спостерігалися також у граматиці, лексиці, словотворі. На кінець I ст. до н. е. всі ці розходження зросли настільки, що виникли дві чітко означені зони праслов'янської мовної території — західна і східна — з проміжними перехідними діалектами. Межа між цими зонами, очевидно, часто змінювалася, проте в основному пролягала по Західному Бугу.

Східнослов'янський ареал після його відмежування від західнослов'янського ареалу ще п'ять століть являв собою *досить стійку етномовну спільність*, в якій у IV—VI ст. н. е. стали виразно виділятися два масиви — *північний і південний*. Вони співвідносили-

ся з двома історичними угрупованнями слов'ян — *склавинами* (північний масив) й *антами* (південний масив), території яких простягалися далеко за межі сучасної України на захід і південний захід. Особливо слід наголосити на тому, що ареал ранньої східнослов'янської етномовної спільності цілком збігався зі східною частиною *прабатьківщини слов'ян* між Верхнім Дністром, Прип'яттю, Середнім Дніпром і південним Степом, отже, *повністю вкладався в межі протоукраїнської (тобто ранньоукраїнської) етномовної території.* Північніше Ясельди — Прип'яті (територія сучасної Білорусі) у той час жили *балтські* племена, південна межа яких пролягала по Прип'яті, Середній Десні та Сейму, а величезні простори на північному сході (нинішня Європейська Росія) були заселені численними *фінно-угорськими* племенами.

У перших століттях н. е. розпочався міграційний рух східних слов'ян спочатку на північний схід по Десні й Сейму, а згодом — і на південь (так зване Велике переселення народів у VI—VII ст. н. е.). Повільно розселяючись на нових землях, східні слов'яни змішувалися з місцевими балтськими та фінно-угорськими племенами, переймали їхні етнічні й мовні особливості або повністю втрачали свої й асимілювалися. Таким чином створювалися умови й ґрунт для формування нових етносів — білоруського і російського.

Коли міграційна хвиля східних слов'ян досягла приблизно території сучасних північної Брянщини й південної Смоленщини, у VI ст. на далекій Півночі, біля Псковського озера і в басейні р. Великої, з'явилися слов'янські племена — предки історичних *кривичів*, а в VII ст. у басейні о. Ільмень поселилися слов'яни — предки літописних *ільменських словенів*. Ці групи слов'ян емігрували сюди з Вісло-Одерського узбережжя Балтійського моря, найвірогідніше, морським шляхом. Поступово вони колонізували й сусідні території, унаслідок чого сформувалися *Псковська та Новгородська землі*. Історія населення цих територій склалася досить своєрідно, і Псковська та Новгородська землі потенційно могли, проте не стали ареалом формування російського етносу. Активні етногенетичні процеси в цей час відбувалися переважно на півдні, в межах Полісся й на Середній Наддніпрянщині.

Сини Дажбожі, Сварога внуки...

Територія східного діалектного ареалу праслов'янської етномовної спільності (тобто східних слов'ян) у І—ІІ ст. н. е. охоплювала Середню Наддніпрянщину, Волинь та Верхню Наддністрянщину і співвідноситься із *зарубинецькою археологічною культурою* (назва походить від с. Зарубинці на Переяславщині, де вперше знайшли її рештки). Ця культура складалася в основному зі слов'ян, а центр її містився на Середній Наддніпрянщині — території майбутніх полян. Племена цієї культури мали значні етнографічні відмінності, через що в ній виділяють декілька локальних варіантів: середньонаддніпрянський, верхньонаддністрянський і південнобузький.

Зарубинецькі слов'яни були осілими хліборобами; вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Вони досконало володіли багатьма ремеслами, що давало їм можливість виготовляти численні знаряддя праці й побутові речі (сокири, ножі, серпи, коси, долота, рибальські гачки, шила, голки, шпильки, цвяхи, скоби, милиці), різноманітні прикраси й зброю, обробляти залізо й кольорові метали.

На початку н. е. відбувся так званий *другий суспільний поділ праці*: *від сільського господарства відокремилося ремесло*. З'явилися спеціальні ремісничі професії — ковалі, гончарі, ювеліри та ін.

З часів зарубинецької культури почав формуватися східнослов'янський діалектний, а разом з ним і етнокультурний комплекс, який, зберігаючи чимало спільнослов'янських рис, протиставлявся відповідному західнослов'янському комплексові.

Оскільки зарубинецька культура була поширена на території сучасної України, в її ареалі виникали й розвивалися також локальні *етнографічні риси*, значна частина яких *дійшла й до нашого часу і стала самобутніми етнокультурними ознаками української нації*. Так, наприклад, відомий російський археолог П. Третьяков виявив, що звичай білити крейдою внутрішні й зовнішні стіни житла (згодом це — одна з найхарактерніших етнографічних ознак класичних українських хат) був досить поширений *уже в II ст. до н. е.* серед слов'янського населення зарубинецької культури

в ареалі правобережного Лісостепу від Полісся до сучасного Канева[10]. Встановлено також, що каркасні хати-мазанки — основні форми народного будівництва південно-західних районів України й Молдови XIX — початку XX ст., які існували протягом усієї феодальної епохи, — так само беруть свій початок від рубежу і перших століть н. е., тобто також від зарубинецької і наступної за нею черняхівської культур.

У II ст. н. е. зарубинецька культура зникла через навалу германських племен готів. Проте деякі племена, яким була властива ця культура, залишилися на своїх місцях і сприйняли іншу культуру: замість зарубинецької настала епоха черняхівської та пізньозарубинецької культур.

Черняхівська культура (назва походить від с. Черняхів Кагарлицького району Київської області) існувала з кінця II до V ст. н. е. на значній території від південного Полісся (на півночі) до Північного Причорномор'я (на півдні) й від Задунайщини (на південному заході) до сучасної Сумщини й Курщини (на сході) з широкою (150—200 км) незаселеною степовою смугою сарматських кочовищ (серед сарматських племен головна роль у цей час належала аланам). Найвірогідніше, це була *поліетнічна культура* (нащадки скіфів, сарматів, дако-фракійців), позначена провінційно римськими впливами, але провідна роль у ній, без сумніву, належала східним слов'янам.

На півдні Середньої Наддніпрянщини, де частина східних слов'ян жила по сусідству або навіть упереміш із іраномовними племенами, внаслідок їхніх тісних контактів, які, найвірогідніше, набули характеру своєрідного слов'яно-іранського симбіозу, відбувалася поступова слов'янізація місцевого іраномовного населення і сприйняття слов'янами деяких істотних мовних та етнографічно-культурних іранських рис[11], про що свідчить велика кількість іранських паралелей у мові, культурі й релігії слов'ян. У зв'язку з цим деякі вчені (зокрема, відомий московський археолог й антро-

---

[10] *Третьяков П. Н.* По следам древних славянских племен. — Л., 1982. — С. 36.

[11] *Третьяков П. Н.* Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — С. 98—100.

полог В. Сєдов) навіть виділяють у лісостеповій зоні між Верхнім Дністром і Середнім Дніпром та в поріччі порожистої частини Дніпра своєрідний слов'янський подільсько-дніпровський варіант черняхівської культури з міцним скіфо-сарматським субстратом[12].

Слов'яни-черняхівці були досить численними й густо заселяли сучасний український лісостеп. Їхні селища добре сплановані, житла утворювали вулицю або декілька вулиць. Кожен двір складався, як правило, з кількакімнатного житла з піччю й господарських будівель (ями-погреба, комори, хліва для худоби, курника тощо). Житлові приміщення були наземними або напівземлянками й землянками, вкритими соломою чи очеретом, зовні стіни обмазували глиною. Долівка була також глиняною.

Основним заняттям лісостепових черняхівських племен було *орне хліборобство.* Землю обробляли плугами. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо й гречку, рідше — жито, овес, горох, вику, коноплі. Урожай збирали серпами, зерно мололи жорнами. З'явилися навіть перші млини. У садибах розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней, коней, домашню птицю, для охорони яких тримали собак. Допоміжну роль у господарстві відігравали мисливство, бджільництво, рибальство. Значних успіхів черняхівські слов'яни досягли в металургії, виплавці й обробці сталі, ковальстві, у виготовленні прикрас із кольорових металів, у деревообробному ремеслі та обробці каменю й кості, у ткацтві, гончарстві. Саме в цей час поширився *гончарний круг.* Посуд виготовляли також зі скла. Проте склодувні майстерні належали переважно римським ремісникам[13].

Високий рівень господарювання й подальший розвиток ремесла сприяли пожвавленню торговельних зв'язків лісостепового населення з Північним Причорномор'ям та римськими провінціями, а в деяких випадках — і з самою Італією. Про це свідчать знахідки окремих, а зрідка — цілих скарбів римських монет.

---

[12] *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — С. 92—98; *Седов В. В.* Восточные славяне в древности. — М., 1982. — С. 27.

[13] Детальніше див.: *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества в XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 40.

Особливо інтенсивно торгували черняхівці з колишніми чорноморськими грецькими колоніями — містами-державами Ольвією, Тирою, Херсонесом, Боспором та ін., більшість яких на той час потрапила в залежність від Римської імперії.

Розвиток внутрішніх економічних і соціальних відносин, контакти з передовими середземноморськими державами сприяли появі в черняхівських племен *зачатків наукових знань* у галузі природничих та технічних наук. Зокрема, деякі металеві знаряддя черняхівської епохи дослідники вважають *хірургічними інструментами*[14].

Черняхівці створили свій оригінальний *хліборобський календар*, розшифрований Б. Рибаковим. Зображення такого календаря на ритуальному глиняному посуді знайдено на південній Волині та на Київщині. Він становив своєрідну орнаментальну стрічку на вінчику глиняної чаші, яку використовували, мабуть, для новорічного ворожіння. Ця стрічка поділена на 12 секцій — місяців року. У кожній секції зображені найхарактерніші для певного місяця явища природи (наприклад, дощі), язичницькі свята або сільськогосподарські роботи (осіння й весняна оранка, жнива)[15]. Ще в черняхівську епоху склалася та *фольклорна традиція*, що пізніше постала в давньоруських літописах, билинах і переказах[16]. Існує цілком вірогідне припущення, що серед черняхівського населення *почала поширюватися писемність*.

В ідеологічних уявленнях слов'яни-черняхівці були *язичниками*. Вони вірили в потойбічне життя як продовження земного, обожували сили природи й поклонялися язичницьким богам, справляли чимало

---

[14] *Симонович Е. О.* Хірургія в черняхівську епоху // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 85—87; *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975. — С. 43.

[15] *Рыбаков Б. А.* Календарь IV в. из земли полян // Сов. археология. — 1962. — № 4. — С. 66—89; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — С. 39, 40.

[16] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 16—18.

хліборобських обрядів, вдавалися до ворожіння й заклинань для одержання багатого врожаю. Є певні підстави вважати, що до черняхівських слов'ян проникало й християнство, хоч значного поширення воно не набуло.

В епоху черняхівської культури на території сучасної України з'явилися *германські племена готів.* На початку н. е. вони жили на південному узбережжі Балтійського моря та в нижній течії Вісли. Наприкінці II ст. н. е. готи, шукаючи нових земель, вирушили на південний схід і, пройшовши сучасну територію України від Волині вздовж Південного Бугу, на початку III ст. досягли Північного Причорномор'я, Надазов'я й Криму і змішалися тут із скіфо-сарматськими племенами. Разом з іншими причорноморськими племенами готи нападали на Римську імперію. У другій половині III ст. н. е. вони поділилися на дві групи: остготів (остроготів), які заселили землі на Нижньому Дніпрі та в Надазов'ї, і вестготів (везиготів), що зайняли територію між Дністром, Карпатами і Нижнім Дунаєм.

Наприкінці III ст. виникла *готська держава,* яка досягла найбільшої могутності в другій половині IV ст. н. е. за правління остготського «короля» Германаріха. Готський історик VI ст. Йордан, прославляючи успіхи Германаріха, писав про підкорення ним майже всіх племен Східної Європи, в тому числі й слов'ян-венедів. Але ця версія викликає великі сумніви, бо й сама готська держава існувала не довго. Наприкінці IV ст. в Північне Причорномор'я вдерлися об'єднані кочові племена тюркського походження — *гуни,* і готи після поразки в 375 р. визнали їх верховенство над собою. Частина остготів влилася в гунський союз і пішла з ними на захід, решта залишилася в Криму. Вестготи під натиском гунів змушені були переселитися в межі Римської імперії, звідки незабаром відновили боротьбу з Римом.

На Середньому Дунаї гуни утворили свою державу на чолі зі своїм «королем» *Аттилою,* за якого гунський союз досягнув найбільшої могутності. У середині V ст. н. е. гуни спустошили значну частину Балканського півострова, дійшли до околиць Константинополя і змусили східноримських імператорів платити велику данину. На боротьбу проти войовничих і жорсто-

ких гунів об'єдналося чимало європейських народів. У 451 р. загони Аттили, що увірвалися в Галлію, були розбиті на Каталунських полях спільними силами римлян, вестготів, франків і бургундів під керівництвом римського полководця Аеція. Але це не зупинило завойовників. У 452 р. Аттила спустошив Північну Італію й підійшов до Рима, проте за багатий викуп відступив від нього. Наступного 453 р. він помер, і після смерті свого могутнього ватажка гунський союз розпався. Гуни відступили в Причорномор'я, звідки в 469 р. ще напали на Візантію, проте були остаточно розбиті. Рештки гунів відійшли на північний схід і влилися в етногенез чуваського народу.

До формування українців *гуни не мають жодного стосунку*. Спроба провести паралелі між гунськими та українськими антропонімами (гунський вождь Аттила — український ватажок Гатило), які іноді трапляються в публіцистичній та художній літературі (наприклад, у романі І. Білика «Меч Арея»), — це лише плід творчої фантазії письменника, на що він, безперечно, має право. Але все це дуже далеке від справжньої історії, яку слід вивчати не за художніми творами, а лише за документами, історичними фактами й археологічними рештками матеріальної культури.

Після розпаду гунського об'єднання в Північному Причорномор'ї та Наддунайщині посилюється активність слов'ян, які в VI ст. виступають як значна політична сила. Зникнення гунської небезпеки відкрило шлях для міграції слов'ян на південь та південний захід — на Нижній Дунай. Після 500 р., під час правління візантійських імператорів Юстина та Юстиніана, анти й склавини з'явилися у володіннях Візантії на південному березі Дунаю. Вперта боротьба візантійських імператорів зі слов'янським нашестям виявилася безуспішною, і слов'яни, зрештою, дістали дозвіл селитися на Балканах. Протягом VI—VII ст. слов'янські поселення з'явилися на всьому Балканському півострові і навіть у Малій Азії[17]. Переважна більшість їх була вихідцями з територій сучасного Правобережжя України і частково — з Лівобережжя.

---

[17] *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 75—76.

Унаслідок переселення значної частини середньонаддніпрянської й наддністрянської людності на Балкани щільність населення на цих територіях значно зменшилася. Наприкінці V ст. черняхівська культура занепадає, але спадкоємність поколінь на цих територіях не перервалася. Адже на Середній Наддніпрянщині приблизно ще від II ст. н. е. серед слов'янської частини черняхівських племен поступово формується політичне об'єднання, яке згодом переросло в *Антську державу*. Вона виникла наприкінці V — на початку VI ст. в ареалі приблизно між сучасним Каневом і Запоріжжям та від Південного Бугу до нижніх течій Сули, Псла і Ворскли.

Археологічним еквівалентом Антської держави фахівці вважають *культуру пеньківського типу* (назва походить від с. Пеньківка поблизу гирла р. Тясмин).

Селища пеньківської культури (тобто антів) становили сукупність безсистемно побудованих жител з підсобними будівлями та господарськими ямами. Основним типом житла у слов'ян пеньківської культури були чотирикутні каркасні або рублені напівземлянки. Пеньківські племена мали своєрідний за формою і способом виготовлення посуд. Господарські будівлі (також чотирикутні) служили коморами та виробничими майстернями. У господарських ямах зберігали запаси.

Живучи на родючих землях і в сприятливих кліматичних умовах, пеньківці віддавали перевагу *орному хліборобству*. Найпоширенішими культурами були м'яка пшениця, просо, ячмінь, жито, горох та овес. Основу скотарства становили велика рогата худоба, свині, коні та дрібна худоба. Допоміжну роль відігравало полювання на благородного оленя, кабана, косулю та зайця, а також рибальство. У домашніх умовах населення займалося прядінням, ткацтвом, обробкою каменю, кості, дерева тощо. Серед ремесел високого рівня досягли металургійне (особливо залізодобувне) виробництво та ковальська справа, які в пеньківців стали самостійними галузями. Крім цього, існували бронзоливарні та ювелірні майстерні. Завдяки ливарній техніці з'явилася можливість виготовляти скроневі кільця, антропоморфні зображення і знамениті пальчасті фібули, центри виробництва яких містилися на Середній Наддніп-

рянщині. Усе це становило характерні особливості антської культури.

З *суспільно-політичного* погляду Антська держава відзначалася *демократизмом*. Давні автори писали, що анти «живуть у народоправстві», тобто влада царів обмежена народними зборами — вічем, ухвали якого були обов'язкові й для правителів.

Антська держава проіснувала до початку VII ст. н. е., поки антів не розгромили *авари*. З аварами анти зітнулися ще на початку VII ст. і, на думку багатьох дослідників, у ході тривалих слов'яно-аварських війн були цілком ними знищені, оскільки етнонім *анти* в античних джерелах після цього не згадується (остання згадка — 602 р.). Однак таке твердження, як свідчать археологічні дані, дещо перебільшені. Хоч Антське царство й розпалося, очевидно, під натиском аварів й анти на певний час втратили значення провідної політичної сили в Східній Європі, поселення цих племен та їхніх нащадків між Дніпром і Дунаєм простежуються протягом усього VII ст. і в наступний період.

У період Антської держави тривала асиміляція іранських племен, слов'янізовані нащадки яких згодом стали важливим етнічним компонентом полян. Іранський, а потім і тюркський субстрати відбилися також на антропологічних особливостях і, вірогідно, на матеріальній та духовній культурах найпівденніших союзів племен — уличів, тиверців і білих хорватів, що були нащадками антів.

Нащадки антів на Лівобережжі по берегах Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця та їхніх приток у VII—VIII ст. створили так звану *волинцівську культуру* (назва від с. Волинцевого Путивльського району Сумської області), а у VIII—X ст. — *роменську культуру*, відкриту 1901 р. поблизу м. Ромен колишньої Полтавської губернії (нині — м. Ромни Сумської області). Роменська культура вважається археологічним еквівалентом літописних *сіверян*.

Найбільше значення антського періоду в історії українців полягає в тому, що *саме від цього часу*, тобто від середини I тис. н. е., згідно з історичними та археологічними даними, безсумнівно *простежується етнічна спадкоємність населення на території*

сучасної України. Але М. Грушевський помилявся, вважаючи, що український етнос і його мова формувалися лише на антській основі[18]. Дуже істотну роль у цьому процесі відіграли й їхні сусіди — склавини.

Склавинами називають нащадків зарубинецької та пізньозарубинецької культур, які в межах сучасної України займали території від Прип'яті на півночі до витоків Стиру, Горині, Случі, Тетерева й Ірпеня на півдні (тобто жили на Поліссі, Волині, Прикарпатті, Наддністрянщині й Середній Наддніпрянщині). Вони були частиною значно ширшого ареалу нової археологічної культури — так званої *празької* (VI—VII ст.). Ця культура простягалася від правобережжя Верхнього Дніпра і Прип'яті до Ельби і Дунаю. Східна частина празької культури в межах сучасної України від Західного Бугу до Дніпра мала свої локальні особливості, через що в археології дістала назву *житомирської, корчацької,* або *культури празько-корчацького типу.* Вона належала історичним *дулібам*. Цей племінний союз виник ще в VI — на початку VII ст. і займав територію Волині та частину правобережного Лісостепу. На заході дуліби заселяли басейни Західного Бугу і Сожу, на півдні заходили в басейн Верхнього Дністра, на півночі обмежувалися Прип'яттю, на сході, найвірогідніше, доходили до Горині.

Найхарактерніші етнографічні особливості празько-корчацької культури дулібів багато в чому продовжують і розвивають зарубинецькі й черняхівські традиції. Основним економічним осередком у дулібів VI—VII ст. була велика патріархальна сім'я зі своїм двором і господарськими будівлями. Найпоширеніший тип житла — невеликі квадратні напівземлянки з рівними стінами, заглибленими в землю на 1 м і більше, та двосхилим дахом, вкритим соломою або очеретом, які присипалися шаром землі. Всередині житло відзначалося простотою й невибагливістю: добре утрамбована долівка, іноді підмазана глиною; піч, яку клали з каміння без будь-якого розчину, рідше — з глини, містилася в кутку. У хаті стояли примітивні меблі, нерідко зроблені з материкової землі й облицьовані деревом. Крім житла, у дворі були різноманітні під-

[18] *Грушевський М. С.* Анти // Записки НТШ. — Т. XXI. — Кн. 1. — Львів, 1898. — С. 11.

собні будівлі й господарські ями глибиною 1—2 м. У деяких корчацьких поселеннях виявлено печі для виплавки металів і гартування залізних виробів.

Посуд (горшки, зрідка миски й сковороди) в період корчацької (дулібської) культури був переважно ліплений (без використання гончарного круга), простої форми, здебільшого без орнаменту. Поряд з глиняним широко використовувався дерев'яний посуд. На корчацьких поселеннях знайдено також численні молотки, зубила, токарний різець, кістяні проколки, кам'яні ливарні формочки та предмети повсякденного побуту: ножі, шила та ін. Усе це свідчить про значний розвиток у дулібів ремесла. Прикраси (різноманітні пряжки, персні, нашивні бляшки, браслети, фібули, спіралі) виготовлені з бронзи, заліза і срібла.

Провідною галуззю господарства дулібських племен, як і всього населення празької культури, було *хліборобство.* Вирощували м'яку та карликову пшеницю, жито, ячмінь, просо, вику, горох. Підсічна форма землеробства витіснялася прогресивнішою перелоговою системою. Очевидно, існувала й система сівозміни (озимі та ярові культури). Для обробітку землі використовували плуг з широким наральником. Злакові культури збирали серпами й косами. Зерно мололи на ручних жорнах. Важливе місце в господарюванні корчацьких племен займало скотарство. Вирощували велику й дрібну рогату худобу, свиней, коней. При господарстві тримали собак.

Слов'яни празької культури загалом і дулібської корчацької зокрема були *язичниками.* Вони ховали померлих через тілоспалення. Після вогнища кістки очищали від попелу й закопували на безкурганних могильниках. Інші особливості духовної культури цих племен не досліджені, бо немає достовірних наукових матеріалів.

У VII ст. н. е. між племенами дулібського союзу виникли чвари, і він розпався. Частина племен емігрувала в різних напрямках, згодом увійшовши до складу як східних, так і західних слов'ян. Корчацька культура склавинів-дулібів VI—VII ст. стала основою наступної однорідної культури VIII—IX ст. — *Луки Райковецької* (назва походить від урочища Лука біля

с. Райки на р. Гнилоп'ять у Житомирській області). Ця культура, що займала весь східнослов'янський ареал колишніх склавинів від Прип'яті (на півночі) до Тясмина й середньої течії Південного Бугу (на півдні) й від правого берега Дніпра (на сході) до Прикарпаття й Закарпаття (на заході), складалася з *чотирьох локальних варіантів,* розділених лісами й болотами. *На основі цих варіантів сформувалися ранні культури літописних бужан (волинян), деревлян, полян і частково дреговичів.*

Досліджено понад 400 пам'яток типу Луки Райковецької (поселення, городища, могильники, культові місця) на Київщині, Волині, Буковинському Прикарпатті, а також на території Києва, на Південному Бугові, у верхів'ях Західного Бугу й Дністра, на Середньому Дністрі та на Закарпатті. Усі ці дослідження показали, що у VIII—IX ст., як і в VI—VII ст., наші безпосередні предки — нащадки склавинів жили у відкритих, неукріплених поселеннях на придатних для хліборобства, скотарства й сільськогосподарських промислів землях поблизу річок, лук та лісів. Найпоширенішим типом житла була прямокутна або квадратна напівземлянка, заглиблена в землю в середньому на 1 м, стовпової або рубленої конструкції. Зсередини, а нерідко і ззовні стіни обмазували глиною. Двосхилий дерев'яний дах житла присипався зверху глиною (для утеплення). Підлога була земляна або глиняна. Печі в хатах будували з каменю або глини, як правило, навпроти входу в правому віддаленому кутку. Деякі житла обігрівалися відкритими вогнищами, влаштованими посеред хати або ближче до стіни. Господарські будівлі, що за розмірами подібні до житла, були наземні й заглиблені в землю. Це — комори, які іноді мали викладені глиною та обпалені ями для зерна, а також погреби, млини й різноманітні ремісничі майстерні. Часто літні вогнища й печі розташовувалися поза будівлями.

У VIII—IX ст. на всій території Середньої Наддніпрянщини до Прикарпаття, крім поселень суто сільського типу, споруджувалися й укріплені *городища.* Для них обирали берегові миси річок та озер або пагорби. Городища площею 0,5—5 га укріплювалися дерев'яними стінами, рідше — частоколами, ровами і земляними валами. Ці городища будувалися як сховища, куди

люди збиралися під час небезпеки, або як постійно заселені ремісничі й адміністративно-політичні центри. Такими центрами були стародавнє *київське городище,* укріплене дерев'яною стіною і ровом, городище на двох мисах Дніпра поблизу Канева, декілька городищ на Буковинському Прикарпатті.

Основним заняттям племен культури типу Луки Райковецької та їхніх нащадків, як і раніше, було *хліборобство і скотарство.* Вирощували злакові й технічні культури: декілька сортів пшениці, жито, ячмінь, просо, овес, горох, льон, а також, цілком вірогідно, боби, ріпу, коноплі, фрукти. Зернові збирали серпами, сіно — косами. Зерно зберігали в коморах і зернових ямах. У тваринництві, яке розвивалося на базі хліборобства, переважала велика й дрібна рогата худоба, розводили також свиней, коней, птицю. Тваринництво істотно доповнялося мисливством, рибальством і бджільництвом. Полювали на турів, лосів, оленів, кабанів, косуль, ведмедів, вовків, лисиць, зайців, білок. Серед ремесел найрозвинутішими були металургія та обробка чорних і кольорових металів, каменю і шкіри. Знову набуло піднесення гончарство завдяки застосуванню гончарного круга і випаленню посуду в горнах. Розвивалися зовнішні торговельні зв'язки, на основі укріплених городищ швидко виникали *міста* як осередки ремесла й торгівлі та адміністративно-політичні центри (Київ, Родень — недалеко від гирла р. Рось, Монастирок на Наддністрянщині та ін.). Усе чіткіше відбувалося *соціальне розшарування суспільства* з виділенням общинників-хліборобів, ремісників, жерців, військових дружинників, племінної, а згодом феодальної знаті.

З ідеологічного погляду східні слов'яни, що залишили культуру типу Луки Райковецької, як і їхні предки, були *язичниками.* Вони ховали померлих за обрядом тілоспалення і вірили в потойбічне життя, поклонялися язичницьким богам і приносили жертви у спеціальних святилищах, де стояли витесані з каменю ідоли й горіли вогнища[19].

Таким чином, у другій половині I тис. н. е. східні слов'яни на території України *відзначалися досить*

[19] Детальніше про матеріальну й духовну культуру слов'ян культури типу Луки Райковецької див.: Археология Украинской ССР. — Т. 3. — К., 1986. — С. 179—190.

високим рівнем економічного, соціального й культурного розвитку. Поширення плужного землеробства, поява ремесел і ремісничих центрів, існування індивідуальних господарств, зародження майнової нерівності, — усе це *створило передумови для виникнення в них класового суспільства і держави*.

Суспільна організація, правові стосунки, норми та звичаї і навіть самоназви суспільно-політичних об'єднань тогочасних східних слов'ян достеменно нам не відомі. Можна лише з певністю сказати, що після остаточного розпаду в середині I тис. н. е. праслов'янської етномовної спільності на значній території сучасної України протягом VI—VIII ст. жили *нащадки склавинів та антів*, на базі яких формувалися *нові територіальні етнічно-політичні спільності*: поляни, волиняни, деревляни, сіверяни, а також уличі, тиверці, білі хорвати. Пізніше історики вигадали для них не зовсім вдалі назви «племена» і «союзи племен», хоч самі себе вони так ніколи не називали. Чи були вони вже окремими етносами? Є підстави на це питання відповідати ствердно.

Як відомо, для того щоб населення стало етносом, необхідна передусім його *етнічна самосвідомість*. У літописі «Повість минулих літ» відображена самосвідомість полян, коли літописець-полянин вихваляє своїх і паплюжить деревлян за їхній спосіб життя і звичаї. Немає підстав сумніватися, що така сама самосвідомість була і в інших племен. За свідченням літопису, усі племена «мали ж свої обичаї, і закон предків своїх, і заповіти, кожне — свій норов»[20]. Тому, очевидно, мають рацію ті історики, що вважають територіальні політичні союзи полян, волинян, деревлян та інших племен окремими протодержавами, у межах яких *ішов процес формування первісних народностей*. Проте за етнографічними й мовними характеристиками вони були близькі між собою. Це пояснюється тим, що консолідація праукраїнських союзів племен на півдні Русі відбувалася інтенсивніше, ніж у північніших від них ареалах. За археологічними свідченнями, *матеріальна культура ранніх українців XI—XII ст. являла собою відносно монолітну ціліс-*

[20] Літопис Руський // За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 8.

ність, тоді як літописні племена лісової півночі Східної Європи чітко зберігали свою етнокультурну своєрідність аж до розпаду Київської Русі[21]. Про близькість праукраїнських союзів племен свідчить, поряд з іншими даними, і *спільність багатьох мовних процесів*, що, як гадають дослідники, відбувалися в цей час у тих східнослов'янських діалектах, на основі яких поступово сформувалася українська мова.

Витоки українського етносу

Визначальним показником часу зародження конкретного етносу з усіма його характерними ознаками, включаючи й мову, вважається *культурно-історична неперервність* його розвитку. Підкреслимо — саме ***неперервність*** етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу. Адже етновизначальні риси матеріальної та духовної культур, а також мови народу протягом його тривалої історії можуть суттєво змінюватися — аж до невпізнанності. Однак завдяки неперервності розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови даного етнічного організму протягом усього його життя[22]. Через це навіть відмінні етномовні ланки (наприклад, етномовні особливості південноруських племен VI—IX ст., населення первісної Русі в межах Київщини, Переяславщини й Чернігівщини, українців за часів Великого князівства Литовського й Гетьманщини) є складовими й невід'ємними частинами єдиного етномовного ланцюга — історії українського народу та його мови.

Як свідчать сучасні наукові дані, *етнографічні риси українців формувалися протягом багатьох віків* на найдавніших східнослов'янських територіях Наддніпрянщини, Полісся, Галичини та Прикарпаття серед корінного слов'янського населення цього ареалу, історія якого відзначається спадкоємністю, наступністю, відсут-

[21] *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 101.

[22] Там же. — С. 66.

ністю будь-яких глобальних природничих чи суспільних катаклізмів, які могли б зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного і культурного розвитку наших предків. При цьому вони збагачувалися й досягненнями сусідніх неслов'янських племен, зокрема, як було вже сказано, засвоїли високу хліборобську культуру трипільців. Пізніше далекі предки антів входили у Скіфську федерацію (у VI—III ст. до н. е.) і зазнали відчутного впливу з боку іраномовних скіфських племен. Скіфські особливості глибоко проникали в матеріальну і духовну культури наддніпрянських слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, в ремесло, фольклор і мистецтво, а частково — і в мову. Зокрема, від скіфів наші предки запозичили обряд тілопокладення померлих у ґрунтових ямах з насипанням над ними курганів (замість давнішого обряду кремації), культ верховного бога (ним став Перун), поклоніння річкам, вшанування берегинь і русалок, задобрювання упирів, навчилися отруювати стріли сильною отрутою. Скіфським впливом була зумовлена заміна в цих краях народного орнаменту з традиційними слов'янськими геометричними компонентами (кільцями, кружечками, ромбиками, квадратами, прямокутниками, трикутниками, хрестиками тощо), поширеного й нині в Західній Україні, на Поліссі та в Білорусі, орнаментом з відтворенням рослинного і — рідше — тваринного світу (так званий «скіфський звіриний стиль»). З цього часу на Середній Наддніпрянщині й далі на схід та південь у народному орнаменті стали переважати різні форми листя, квітів, півні, зозулі, павичі, жар-птиці тощо. Найяскравіше скіфський стиль орнаменту відбиває сучасний петриківський декоративний розпис (у с. Петриківка на Дніпропетровщині). Ще від скіфських часів іде й старовинний український звичай розмальовувати печі в хатах півниками та квітами. Скіфський вплив істотно позначився й на тогочасних південноруських діалектах, зокрема, спричинив спочатку фрикативну, а потім і гортанну вимову *h* замість вибухового *g*. Відомий український мовознавець О. Ткаченко у новаторській праці «Українська фонетика на історико-типологічному тлі» (Мовознавство, 1998, № 2—3) пов'язує із прямим чи опосередкованим впливом скіфоаланської мови виникнення чотирьох фонетичних

рис, властивих тільки для української мови: а) сильний ікавізм [тобто наявність голосного і на місці колишнього ѣ *(дід, ліс, літо, сіно)* та в новозакритих складах типу *віз, кінь, стіл, сім, осінь*]; б) наявність української фонеми [и]; в) збереження м'якого, зокрема й кінцевого [ц'], пов'язаного з праслов'янським [с'] і втраченого в усіх інших слов'янських мовах; г) твердість приголосного перед *е* (із сильного ь) при м'якості кінцевого приголосного перед занепалим слабким ь [укр. *день* (den') при або рос. *день* (d'en'), польськ. dzień, або чеськ. den, болгар. *ден* (den) тощо].

Уже з самого початку н. е. (від племен зарубинецької культури) на Наддніпрянщині в ареалі від сучасного Києва до Канева простежуються місцеві етнографічні риси, які згодом стали характерними ознаками української побутової культури (зокрема, традиція білити житла зсередини і ззовні вапном або крейдою, розмальовувати піч квітами і птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо). Однак науково доведена й підтверджена археологічними матеріалами неперервність розвитку матеріальної культури на українських землях простежується *лише від VI ст. н. е.*, тобто за останні 1500 років. Археологи чітко засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу традицій виготовлення посуду і спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині й Верхній Наддністрянщині, на Волині та в Галичині[23]. Усе це є вагомою й цілком достатньою підставою для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими історикам, *від середини І тис. н. е.*, тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях між київською Наддніпрянщиною, східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який від часів пізнього середньовіччя має назву українського[24].

Формування українського етносу саме від середини І тис. н. е. співвідноситься із загальними закономірностями етногенетичного процесу в тогочасній Єв-

[23] Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – С. 129.

[24] Там же. — С. 67.

ропі. Як відзначають дослідники, саме з середини I тис. н. е., тобто після Великого переселення народів і падіння в 476 р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, «простежується безперервний розвиток не тільки українців, а й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії, — французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків»[25]. Отже, самостійна історія українців розпочалася синхронно із зародженням, із формуванням інших європейських етносів. Виникнення мови окремого етносу відбувається разом із формуванням самого етносу — часто задовго до появи в нього писемності й державності. Так було і в історії українців.

Найдавніші риси української мови

Коли йдеться про походження української мови, переважна більшість зацікавлених сприймає цю проблему як походження сучасної української літературної мови, тобто тієї, яку вони чують щодня по радіо й телебаченню і використовують у щоденному спілкуванні між собою, яку вивчали в школі, якою читають книжки, газети й часописи. Проте слід пам'ятати, що національна мова складається з двох самостійних гілок: спільної для всієї нації *літературної мови*, відшліфованої майстрами художнього слова, і *мови народної*, яка досить відрізняється в різних діалектних ареалах[26]. В епоху середньовіччя в ролі літературної мови могла виступати не тільки своя, але й зовсім чужа мова, як, наприклад, латинська в народів Середньої та Західної Європи.

Щодо походження української літературної мови в сучасному мовознавстві особливих проблем немає: загальновідомо, що її започаткував І. Котляревський творами «Енеїда», «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», а її нормалізація пов'язана з творчістю Т. Шевченка, а також Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гу-

[25] Там же. — С. 63—64.

[26] *Матвіяс І. Г.* Українська мова і її говори. — К., 1990. — С. 7—12.

лака-Артемовського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, А. Метлинського, В. Забіли та ін. Вони почали писати свої твори народною мовою на основі українських середньонаддніпрянських та слобожанських говірок. До І. Котляревського і Т. Шевченка існувала *староукраїнська писемна мова* (XIII—XVIII ст.), яка сформувалася на основі давньокиївських (давньоруських) літературних традицій і впливу живого народного мовлення, а давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгар разом з прийняттям християнства. Отже, цілком зрозуміло, що коли ми говоримо про давність української мови й шукаємо її коріння в глибині століть, ідеться не про її сучасний літературний варіант, а про народне мовлення, тобто про народні діалекти.

Історія *народно-діалектного* мовлення складалася зовсім по-іншому. Воно розвивалося за своїми внутрішніми законами і майже не залежало від державного чи релігійного життя суспільства. Саме в народному мовленні виникли ті специфічні фонетичні, граматичні й лексичні риси, які згодом стали характерними особливостями української мови. Таким чином, дослідити походження української мови — це насамперед *з'ясувати послідовність, місце і час виникнення окремих українських діалектних рис*, що поступово склали специфічну мовну систему, середньонаддніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови.

Формування своєрідних фонетичних, граматичних і лексичних рис, притаманних українській мові, розтягнулося на тривалий час. Деякі з них з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, що жили на території України протягом так званого праслов'янського (тобто спільнослов'янського) періоду, інші формувалися вже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (у VI—IX ст.), ще інші — в Київській Русі IX—XII ст. і значна їх частина — у період нового етапу самостійної історії східнослов'янських мов, тобто після XI—XII ст.

За послідовністю виникнення можна виділити *три основні шари* найхарактерніших українських мовних особливостей, що сформувалися протягом відповідних історичних періодів:

1) граматичні риси й лексика, успадковані від праслов'янської мови;

2) мовні особливості, що виникли в дописемний період формування української мови (VI—X ст.);

3) фонетичні риси, поява яких була зумовлена занепадом зредукованих *ъ* та *ь*.

На особливостях формування ранніх українських діалектів істотно позначився насамперед той факт, що більша частина протоукраїнської етномовної території містилася в межах східної частини прабатьківщини слов'ян (між Прип'яттю, Середнім Дніпром, Карпатами і зоною степів). Через це в українських говорах більшою чи меншою мірою відбилися всі фонетичні, граматичні й лексичні зміни, які відбувалися ще в праслов'янських діалектах цього ареалу.

Після поділу на початку н. е. праслов'янської мовної спільності на західну й східну діалектні зони розпочався останній, пізньопраслов'янський період. У цей час дедалі більше зростала відмінність між відзначеними зонами на фонетичному й інших мовних рівнях. Ця відмінність поглиблювалася з розселенням східнослов'янських племен на широких просторах у басейнах Десни, Верхнього Дніпра й Верхньої Оки, оскільки в цей час при переважаючих внутрішніх тенденціях мовного розвитку вона зумовлювалася також і впливами іншомовних (балтського та фінно-угорського) субстратів. На півдні, на слов'янському ареалі черняхівської культури, істотно позначився іранський субстрат. Усе це спричинилося до того, що при подальшому паралельному розвиткові в усіх пізньопраслов'янських діалектах тих фонетичних, граматичних і лексичних процесів, які були започатковані ще в індоєвропейський час і в ранній та середній праслов'янські періоди (до початку н. е.), результати багатьох із цих процесів у пізньопраслов'янську епоху (I—V ст. н. е.) в різних діалектах були не однаковими. Зростали відмінності на різних мовних рівнях не тільки між західним і східним слов'янськими діалектними масивами, але і в середині самого східнослов'янського діалектного ареалу. Усе більше поширюючись на величезних і слабо пов'язаних між собою територіях, накладаючись вище Прип'яті й Десни на місцеві балтський та фінно-угорський субстрати, східнослов'янські говори ще з перших століть н. е. поступово, але неухильно втрачали свої спільні риси, властиві їм у час функціонування

на первісній слов'янській прабатьківщині між Карпатами і Дніпром та між Прип'яттю й зайнятою кочовими племенами зоною степів. Разом з тим втрачався і будь-який ґрунт для спільної східнослов'янської народнорозмовної мови навіть у пізніших умовах спільної східнослов'янської держави — Київської імперії.

Протягом I—V ст. н. е. (пізньопраслов'янський період) у слов'янських говірках на території сучасної України, як свідчить порівняльно-історичне мовознавство, відбувалися такі фонетичні й граматичні зміни, які відбилися й на пізнішій структурі українських діалектів, а значна їх частина — й на особливостях інших східнослов'янських мов:

1. Перетворення (приблизно в I ст. до н. е.) дифтонгів *ort*, *olt*, *ert*, *elt* (де *t* — будь-який приголосний) у *rot*, *ret*, *let* з подовженням або без подовження голосного: **orbota* > *робота*.

2. Розвиток тенденції до зміни початкового ĕ в о перед наступним складом з голосними і, е (у західнослов'янському ареалі — в je): праслов'ян. **ĕdinъ*, **ĕlenь*, **ĕsenь*, **ĕzero* > укр. *оди́н*, *о́лень*, *о́сінь*, *о́зеро*, рос. *оди́н*, *оле́нь*, *о́сень*, *о́зеро*, білор. *адзін*, *але́нь*, *во́сень*, *во́зера*, але польськ. *jeden*, *jeleń*, *jeseń*, *jezioro*, чеськ. *jeden*, *jelen*, *jeseň*, *jezero*, верхньолуж. *jedyn*, *jelenk*, *jĕzor*.

3. Перехід (приблизно протягом II—III ст. н. е.) задньоязикових приголосних ґ, к, х, перед ѣ, утвореним з дифтонга *a͡°i* в середині слова перед приголосним та з дифтонгів *a͡°i*, *ei* в закінченнях слів, у *дз'* (> *з'*), *ц'*, *с'* (у західнослов'янському ареалі — в *dz'*, *c'*, *ś*): укр. *нога́ — на нозі́*, *рука́ — в руці́*, *му́ха — му́сі*.

4. Завершення процесу перехідного пом'якшення і злиття праслов'янських сполук *dj*, *tj*, *kt'* у м'які шиплячі африкати дж' (іноді ж'), ч': **medja* > *межа*, **svĕtja* > *свѣча* > *свіча*, **noktь* > *ночь* > *ніч*.

5. Зміщення артикуляції праслов'янського звука ы в напрямку її зближення з артикуляцією і.

6. Спрощення в сполученнях *dl*, *tl* проривних компонентів *d*, *t* у середині слова: праслов'ян. **vedla* > укр., рос. *вела́*, білор. *вяла́*; праслов'ян. **sadlo* > укр. *са́ло*, білор. *са́ла*; праслов'ян. **pletla* > укр., рос. *плела́*, білор. *пляла́*.

7. Поява додаткового (епентетичного) звука *l* у сполученнях *pj, bj, mj, vj:* праслов’ян. **lubjo* > укр., рос., білор. *люблю;* праслов’ян. **zemja* > укр., рос. *земля,* білор. *зямля.*

8. Початок змін носових голосних *ǫ, ę* у звичайні ротові голосні у, ’а: *pętь* > *p’a*^{n}*tь* > *p’atь* > *п’ять, dǫbъ* > *du*^{m}*bъ* > *dub* > *дуб.*

У другій половині I тис. н. е. діалектна ситуація на протоукраїнських землях, як нам здається, була досить складною і строкатою. На V—VI ст. н. е. припадає остаточний розпад праслов’янської етномовної спільності. Постає закономірне питання: а що було після неї?

За традиційною версією східнослов’янського глотогенезу, яка ще донедавна була офіційною та обов’язковою, вважалося, що після завершення спільнослов’янської (праслов’янської) епохи розпочався спільний східнослов’янський період, який тривав понад півтисячоліття й закінчився лише в XI—XII ст. під час феодальної роздрібненості Київської Русі. У цей час нібито сформувалася й спільна для всіх східних слов’ян так звана давньоруська мова, на основі якої з XIII ст. виникають три східнослов’янські мови — українська, російська та білоруська — як мови відповідних народностей. Такий підхід базувався не стільки на наукових фактах, як на певних ідеологічних настановах. Сучасний рівень лінгвістичних, археологічних та історичних знань, а також можливість відходу від усталених ідеологічних догм дають змогу внести в цю схему істотні корективи.

Звичайно, слід мати на увазі, що праслов’янська етномовна спільність зникла не раптово й не безслідно. Навпаки, у другій половині I тис. н. е. ще зберігалися деякі спільні тенденції мовного розвитку в східнослов’янській діалектній зоні, яка виділилася на самому початку н. е. в епоху зарубинецької культури й існувала протягом усього пізнього (й останнього) періоду праслов’янської мови (I—V ст. н. е.). У цьому діалектному ареалі поряд з його дальшою диференціацією з’являлися деякі нові мовні особливості, що згодом стали характерними для всіх східнослов’янських мов, і завершувалося формування тих діалектних рис, що започаткувалися або розвивалися, але не закінчилися в попередні епохи.

На другу половину I тис. н. е. припадають, зокрема, такі процеси, спільні для всього східнослов'янського мовного ареалу:

1) перехід праслов'янських сполучень *gt'*, *kt'* у середині слів у *č (=чь)*: праслов'ян. **bergti, *pekti* > укр. діал. *беречи́, печи́*, рос. *бере́чь, печь*, білор. *берагчы́, пячы́;*

2) розвиток приблизно у VIII — на початку IX ст. східнослов'янського повноголосся, тобто перехід праслов'янських сполучень *-or-*, *-ol-*, *-er-*, *-el-* між приголосними в *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-*: праслов'ян. **korva* > *коро́ва*, **golsъ* > *го́лос*, **dervo* > *де́рево*;

3) завершення (мабуть, наприкінці IX — на початку X ст.) переходу праслов'янських носових голосних *ǫ*, *ę*, (ѫ, ѧ) у ротові голосні **у (ю)**, **а (я)**: праслов'ян. **rǫka* > укр., рос., білор. *рука́;* праслов'ян. **męso* > укр. *м'я́со,* рос. *мя́со,* білор. *мя́са* (паралельні процеси відбувалися і в деяких західнослов'янських діалектах, що зумовлено походженням слов'янських мов зі спільного праслов'янського джерела; пор. верхньолуж. *ruka* < *rǫka*, *mjaso* < *m'ęso*);

4) початок (приблизно з VI ст. н. е.) тенденції до кількісного скорочення **ъ** і **ь** у так званій слабкій позиції і прояснення їх у голосні **ъ**^{o} , **ь**^{e} у сильній позиції [така сама тенденція виявилася також у верхньолужицькій, македонській і частково у словацькій мовах; пор. верхньолуж. *moch, dźen*, макед. *мов (< мохъ), ден,* словацьк. *[moch], deň*].

5) оформлення на кінець X ст. основних особливостей східнослов'янського наголосу, відмінного від принципів наголошування слів у західних і південних слов'янських діалектах;

6) поступова втрата (як і в більшості інших слов'янських мов) аориста й імперфекта дієслів, формування східнослов'янської системи формо- і словотвірних префіксів та суфіксів;

7) утворення спільного східнослов'янського лексичного фонду.

Проте формування всіх цих і деяких інших рис та особливостей, в основному спільних для всіх східнослов'янських мов, не було визначальним у глотогенетичних процесах другої половини I тис. н. е. на східній території давньої прабатьківщини слов'ян. Безперервність етноісторичного розвитку на українських етніч-

них землях від середини I тис. н. е. до нашого часу свідчить про те, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності в цьому ареалі, як було вже сказано, *почав формуватися український етнос і відповідно — українська мова.*

Оскільки переважна більшість української етномовної території збігається зі східним ареалом слов'янської прабатьківщини, цілком природно, що українці успадкували матеріальну й духовну культури своїх предків-праслов'ян цього регіону, а українська мова перейняла від праслов'янської значний специфічний лексичний фонд і чимало фонетичних та граматичних (насамперед, *морфологічних*) рис, які в інших слов'янських мовах замінилися новими, а в нас вони склали найдавнішу групу українських мовних особливостей. Серед них найважливіші:

1) закінчення *-у* в род. відмінку однини іменників чол. роду з давньою основою на **u**: *со́лоду, ме́ду, до́му, ве́рху, по́лу;*

2) закінчення *-ові, -еві (-єві)* в дав. відмінку однини іменників чол. роду цієї самої групи типу *со́лодові, ме́дові, до́мові,* а потім — і всіх інших іменників чол. роду;

3) чергування приголосних *г, к, х* зі свистячими *з, с, ц* у дав. та місц. відмінках однини іменників: *дѣвцѣ, слузѣ, на березѣ, на рѣцѣ, в книзѣ;*

4) кличний відмінок іменників: *жо́но, дру́же, кня́же, бра́те, зе́мле, влади́ко, учи́телю;*

5) закінчення *-ої* в род. відмінку однини прикметників жін. роду: *вели́кої, до́брої, свято́ї, па́губної;*

6) форми дав. відмінка займенників *мені, тобі, собі;*

7) форми 3-ї особи дієслів теперішнього і простого майбутнього часів I дієвідміни: *мо́же, убива́є, іде́, живе́, поуча́є;*

8) закінчення *-мо* в дієсловах 1-ї особи множини теперішнього і майбутнього часів: *даємо́, поста́вимо, не пита́ємо, помага́ємо* та ін.;

Значна частина специфічних для української мови *фонетичних* рис (а деякі з них виявилися спільними для української та інших сусідніх мов) почали формуватися безпосередньо від праслов'янської мови, тобто від V—VI ст. н. е. Протягом другої половини I тис. н. е. виникли такі фонетичні особливості:

1) вибуховий задньоязиковий приголосний *g* перетворився у фрикативний *γ* (кінець VI — перша половина VII ст.), і замість *gолова́, ноgа́, gородъти* стали вимовляти *γолова́, ноγа́, γороди́ти;*

2) у деяких говорах з'явилися приставні приголосні *в* і *г* на початку слів перед голосними звуками: *во́сінь, во́зеро, ву́хо, вузький; го́сінь, го́зеро, гове́с, гора́ти* (можливо, ще в племінних діалектах волинян і деревлян);

3) давні звуки *ы, і* злилися у специфічно український *и* (від IX—X до XII ст.);

4) відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних *е—и: ве^{и}сна́, се^{и}ло́, з^{и}ле́ний, ве^{и}ли́кий, ожи^{е}ве́*;

5) голосний *е* після *ж, ч, ш, й* перед наступним споконвічно твердим приголосним перейшов в *о: жена́тый — жона́тий, человѣк — чоловнк, єго́ — його́, пшено́ — пшоно́* (IX—X ст.):

6) так званий «ять» (тобто специфічний дифтонг *іе*, який на письмі позначався літерою ѣ) на більшій частині української етнічної території перетворився на *і*, унаслідок чого замість *віе́че, гріе́х, діе́ти, ліе́с, лесо́к, дедо́к* стали вимовляти *віче, гріх, діти, ліс, лісо́к, дідо́к* (X — перша половина XI ст.) та ін.

Характерні риси, притаманні українській мові, формувалися і в сфері морфології, з'являлися суто місцеві слова, невідомі в інших слов'янських ареалах. Усе це надавало раннім українським говорам (їх ще називають протоукраїнськими) місцевої специфіки й виразної самобутності.

Дослідники, які дотримуються традиційних поглядів на існування давньоруської народності й давньоруської мови і переконані, що принаймні до розпаду Київської Русі української мови (як і інших східнослов'янських) не було, наполягають на тому, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності почався період східнослов'янської єдності й спільної східнослов'янської мови, яка за часів Київської Русі перетворилася також у спільну для всіх східних слов'ян давньоруську мову, і лише з XII—XIII чи навіть і з XIII—XIV ст. на її основі нібито формуються самостійні українська, російська та білоруська мови. Виведення української мови безпосередньо від праслов'янської, незважаючи на те, що ця ідея в українському мово-

знавстві має вже понад столітню традицію, таким дослідникам здається необґрунтованою й непереконливою. Залучення свідчень суміжних суспільних наук (історії, археології, антропології) для них — це «загальні міркування, які нічого не доводять» (В. Німчук). Отже, фактично виникає дилема: або наводьте конкретні факти (яких від дописемного періоду ні в кого немає і бути не може), або й надалі залишається непохитною антинаукова концепція східнослов'янського етно- і глотогенезу.

Звичайно, адекватно відтворити етномовні процеси на території сучасної України протягом I тис. н. е. неможливо, бо від того часу не маємо ні писемних пам'яток, ні авторитетних свідчень тогочасних письменників, істориків, географів, мандрівників інших народів тощо. Але й непрямих свідчень, на наш погляд, цілком достатньо, щоб уявити напрямок розвитку тодішніх етногенетичних процесів і вибудувати, хоч би гіпотетично, їхню модель. Наприклад, ми не маємо прямих доказів того, що перехід *g* в γ у протоукраїнських говорах відбувався невдовзі після розпаду праслов'янської етномовної спільності. Але той факт, що слов'яни, які під час Великого переселення народів у VI ст. рухалися зі Східної Європи на Балкани, ще вимовляли вибуховий *g*, а східні слов'яни, котрі протягом VII—VIII ст. стали проникати з Середньої Наддніпрянщини у басейн Десни й за Прип'ять, уже мали фрикативний приголосний γ (про це переконливо свідчить послідовне збереження γ у південнослов'янських мовах і поширення γ у південноросійських говорах), досить ясно вказує на хронологічні межі трансформації *g* > γ : кінець VI — перша половина VII ст. н. е.

Цікавий результат дає також вивчення лексики сучасних південнослов'янських мов. Наприклад, український дослідник О. Стрижак звернув увагу на наявність у сербській та українській мовах низки семантично майже тотожних слів, як-от: *ва́тра* (вогонь), *ву́лиця, ги́нути, голо́та, гу́ска, ди́хати, жва́кати, збі́рка, кво́чка, ла́годити, ла́яти, лю́дство, лю́лька, масни́й, мли́во, моча́р, му́ляти, на́пад, на́ступ, не́ук, о́брис, окра́яти, о́нде* (там), *па́ша* (пасовисько), *пле́тиво, пли́нути, по́слуга, пра́ля, пу́зо, себе́, си́рник,*

слúна, снагá, сýкня, тин, тýга, улучúти, яринá та багато інших[27]. Вони свідчать про те, що в мові населення Середньої Наддніпрянщини й Прикарпаття (тобто праукраїнців), звідки предки сербів і хорватів прийшли на Балкани майже 1500 років тому, всі ці слова вже були в V—VI ст. н. е. Щодо походження хорватів саме з цих місць сумніватися не доводиться: на це чітко вказують географічні назви на території нинішньої Хорватії: хорват. *Kijev, Kijevo* (зафіксовано 5 назв), *Kijani, Žitomir, Malin, Bolarka* та ін.[28]

Відзначені сербсько-українські лексичні паралелі, кількість яких далеко не вичерпується наведеними прикладами, а також успадковані від праслов'янської доби характерні для української мови риси словозміни й чимало специфічно українських фонетичних особливостей, виникнення яких найвірогідніше віднести до другої половини I тис. н. е., оскільки вони досить широко відображені в найдавніших писемних пам'ятках XI—XII ст., дають вагомі підстави вважати східних слов'ян на території сучасної України від Карпат до басейну лівих приток Дніпра *ранніми українцями,* а їхню мову — *ранньою українською мовою.*

Київська Русь — ранньоукраїнська держава

Протягом VII—VIII ст. у процесі дальшої економічної, культурної і мовної консолідації відбувалося переростання окремих етнічно-політичних спільнот (так званих «союзів племен») у феодальні князівства. Таких феодальних князівств було десь 12—14. Унаслідок їх поступового об'єднання на рубежі VIII—IX ст. виникла могутня держава *Русь,* яка в історіографії XIX ст. дістала назву *Київська Русь.*

Спочатку Київська Русь складалася лише з Київської, Чернігівської та Переяславської земель, тобто *вона не виходила за межі протоукраїнської етномов-*

[27] *Стрижак О.* Серби й Україна // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — С. 257—258.

[28] Там же. — С. 257.

ної території. На цій же території містився й політичний, економічний та культурний центр держави — *Київ.* На 60-ті рр. IX ст. Київська Русь також об'єднувала лише українські племена — полян, деревлян, південних дреговичів та чернігівську частину сіверян. В останній чверті IX ст. влада київського князя поширилася на полочан і смоленських кривичів, а після того, як у 882 р. Київ захопив новгородський князь Олег, до Київської Русі було приєднано й землі псковських кривичів та ільменських словенів. Наступник Олега князь Ігор підкорив уличів і тиверців. Протягом X — початку XII ст. до Київської Русі увійшли всі землі східних слов'ян і багатьох неслов'янських племен (фінно-угорські племена мурома, меря, весь, балтійська голядь, тюркські торки і берендеї та ін.). Таким чином, уже на початок X ст. Київська Русь стала нестійкою конфедерацією «племінних княжінь», демонструючи, за словами М. Брайчевського, драматичне переплетення доцентрових і відцентрових тенденцій.

Що це була за держава і який народ має підстави називати її своєю?

Питання *етнічної належності* Київської Русі давно викликає запеклі суперечки й стало не тільки науковою, але й політичною проблемою. Історики царської Росії твердили, що державу Русь заснували росіяни. Вони нібито були найдавнішим слов'янським етносом, а українці й білоруси, за цією логікою, відгалузилися від росіян пізніше. Ще в «Синопсисі» І. Гізеля (вийшов друком 1674 р. у Києво-Печерській лаврі й видавався близько 30 разів, останнє видання — 1836 р.), який аж до початку XIX ст. був у Російській імперії основним підручником з історії, Київську Русь проголосили першим етапом російської державності. Першою російською державою вважав Київську Русь і відомий російський історик М. Карамзін (1776—1826), який у 12-томній «Истории государства Российского» (1816—1829 рр.) назвав княжий Київ «*матерью городов русских»*, розуміючи це як «російських».

Концепцію М. Карамзіна продовжив у середині XIX ст. російський історик і журналіст за фахом акад. М. Погодін (1800—1875). Він стверджував, що в давньому Києві й на Київщині в часи заснування руської державності і до монголо-татарської навали

1240 р. жили росіяни та їхні предки. Після завоювання Київщини монголо-татарами росіяни нібито емігрували на Середню Оку й Верхню Волгу, а на спустошену Київщину прийшли з Прикарпаття українці не раніше кінця XV ст. Цю антинаукову концепцію аргументовано спростував відразу ж після її появи український філолог, історик і фольклорист М. Максимович (1804—1873), а згодом — всесвітньо відомий філолог А. Кримський (1871—1941). Нині її намагаються реанімувати деякі політичні кола в Росії та окремі шовіністичні представники російської національної меншини в Україні. Але на тлі новітніх досягнень мовознавства, археології, антропології, історії такі спроби сприймаються як наукове невігластво або політичне шарлатанство.

За часів СРСР великодержавницьку й відверто шовіністичну гіпотезу М. Погодіна радянські ідеологи дещо пом'якшили, вигадавши концепцію окремого давньоруського етносу — давньоруської народності, яка нібито стала етнічною основою росіян, українців та білорусів, про що детальніше йтиметься далі.

На противагу цьому, ще з кінця XVIII ст., починаючи від невідомого автора «Історії русів», патріотично налаштовані українські вчені вважали і вважають, що державу Русь *утворили українці,* а Київ споконвічно був українським містом. Хто ж має рацію?

Щоб знайти правильну відповідь на це запитання, слід відмовитися від емоцій, конструювання заполітизованих ідеологічних схем і спиратися виключно на історичні факти.

Історична закономірність утворення політичних об'єднань — держав (і національних, кордони яких в основному збігаються з межами відповідних етнічних територій, і імперій, до яких входять різні народи) полягає в тому, що *започатковує їх один конкретний етнос,* якому й належить ця держава, незважаючи на можливі розширення її території в майбутньому за рахунок земель інших етносів. Так було не тільки з національними державами (Францією, Німеччиною, Чехією та ін.), але й зі світовими імперіями (наприклад, Візантійською, Османською, Російською, де державотворчими етносами були відповідно греки, турки, росіяни). Стосовно етнічної належності дав-

ньої Русі увагу неупередженого дослідника має привернути насамперед те, що *ця держава спочатку охоплювала лише землі на Середній Наддніпрянщині*, тобто вона не виходила за межі території, на якій жили протоукраїнці. Пізніша українська культура (часів Козаччини, Гетьманщини і сучасних українців) сформувалася на культурних традиціях південноруських (тобто протоукраїнських) літописних племен (полян, деревлян, волинян, сіверян, уличів, тиверців, білих хорватів) і Київської Русі. Наприклад, *традиційне вбрання українських селянок* — довга вишита або мережана сорочка, спеціального крою плахта, намітка (у дівчат — вінець), постоли — *бере початок ще від одягу племінних об'єднань VIII ст., зберігалося в побуті сільського населення Київської Русі й наступних епох і майже в незмінному вигляді дійшло аж до XX ст.*[29]. Так само *чоловіче вбрання X ст. було вже таке, як і в українців пізнього середньовіччя.* Русини носили білі сорочки, кожухи, свити, опанчі. Зовнішній вигляд київського князя Святослава Ігоровича (942—972), описаний візантійським письменником другої половини X ст. Левом Дияконом (біла сорочка, голена борода, довгі вуса, оселедець, сережка у вусі), майже не відрізняється від пізнішого запорозького козака. Та й саме козацтво як суспільна верства захисників своєї вітчизни почало формуватися ще в Київській Русі: це й богатирські застави на межі з ворожим Степом, і конкретні богатирі з билин київського циклу, й озброєні дружини київських князів, і вільні ватаги вояків (бродники та берладники), які, крім війни зі степовиками, торгували, мали мисливські й рибні промисли в заплавах Дніпра та його приток. Дослідники вважають таких вояків пращурами козаків[30]. Адже *козацтво продовжило військові традиції київських князів*, у яких уже були культ меча, коня і шаблі, малинові стяги, вшанування верховних покровителів — святого Юрія, Святої Покрови тощо. Навіть українські кобзарі пізнього середньовіччя

---

[29] *Ніколаєва Т., Щербій Є.* Народний одяг // Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 59, 99.

[30] *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 133—134.

мали своїх попередників у Київській Русі — таких, як віщий співець Боян і йому подібних. Козацькі думи за структурою, формою і змістом дуже схожі з київськими богатирськими билинами та дружинним епосом, від якого до нас дійшло лише «Слово про Ігорів похід». У ньому дуже багато поезії, притаманної українському фольклору.

«Слово про Ігорів похід» є *суто українським* не тільки через те, що воно було створене на українській території, і події, змальовані в ньому, відбуваються на батьківщині українців далеко від російських земель, але й за його духом, художньо-образною системою, мовностилістичними засобами, світосприйняттям і способом мислення його автора. Цей поетичний шедевр не можна, услід за російськими дослідниками, проголошувати найдавнішим твором російської літератури ще й тому, що під час невдалого походу на половців 1185 р. південних русинів (тобто українців) на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем російська Суздальщина була найближчим союзником половців у боротьбі з Києвом. Отже, суздальці по суті опинилися у ворожому таборі й не могли не тільки оспівувати військовий антиполовецький похід, але навіть і взяти в ньому участь[31].

Аналізуючи «Слово про Ігорів похід», відомий російський критик XIX ст. В. Бєлінський відзначав, що воно «носить на собі відбиток поетичного й людського духу Південної Русі, який ще не знав варварського ярма татарщини і був чужий грубості й дикості Північної Русі... Є щось тепле, благородне й людське у взаємних стосунках дійових осіб цієї поеми. Усе це, повторюємо, відгукується Південною Руссю, де й нині ще так багато людського і благородного в родинному побуті, де стосунки статей ґрунтуються на коханні, а жінки користуються правами своєї статі. Усе це протилежне Північній Русі, де родинні стосунки грубі, жінка — домашня худобина, а кохання зовсім стороння справа при шлюбах: порівняйте побут малоросійських мужиків з побутом російських мужиків, міщан, купців, а частково й інших станів, і ви переконаєтеся в справедливості нашого висновку про південне походження «Слова про

[31] Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – С. 124.

Ігорів похід»... Не можна не помітити чогось спільного між «Словом про Ігорів похід» і козацькими малоросійськими піснями»[32].

Таким чином, *матеріальна і духовна культури пізнішої України виросли безпосередньо з культури праукраїнських союзів племен і Київської Русі.* Українська людність XVI—XVIII ст. усвідомлювала себе прямим нащадком Київської Русі. Цю безпосередність історичної свідомості не перервали ні монголо-татарська навала, ні бездержавність українського етносу в XIV—XVI ст. З іншого боку, матеріальна культура (кераміка, житлобудівництво, традиційний одяг, прикраси тощо) прабілорусів та праросіян XI—XIII ст. значно відрізнялася від культури праукраїнців. Це пояснюється тим, що прабілоруси і праросіяни формувалися далеко від Середньої Наддніпрянщини — політичного й культурного осередку Русі й зазнали впливу культур місцевих балтських та фінно-угорських культурних традицій. Наприклад, росіяни запозичили з фінської традиційної культури популярні й донині пельмені, личаки («лапти»), чоловічу сорочку-косоворотку, жіночий кокошник, російську «баню», матрьошку, казки про ведмедя (священну тварину фінів) — «косолапого Мишку», які відбивають давній культ ведмедя в росіян (образ «Русского Медведя» — народного етнічного символу Росії, на відміну від пізнішого імперського двоголового орла, запозиченого після падіння Константинополя в 1453 р. й одруження московського князя Івана III з племінницею останнього грецького імператора Софією Палеолог, завдяки якій візантійський двоголовий орел став державним гербом Московщини). Крім цього, впливом фінського субстрату дослідники пояснюють також чимало специфічних особливостей російської мови, таких як: наявність акання й редукції голосних в усному мовленні, парні слова типу *стежки-дорожки, руки-ноги, жив-здоров, такой-сякой, нежданно-негаданно, есть-пить* та ін., мовний зворот *у меня есть* (замість більш характерного для слов'янських мов звороту *я маю*), фра-

[32] *Белинский В. Г.* Сочинения / Изд. Ф. Павленкова. — Т. 2. — СПб, 1902. — С. 359. Див. також: *Белинский В. Г.* Полное собрание сочинений. — Т. 5. — М., 1954. — С. 332—333, 348—349.

зеологічні вирази *жил-был, житье-бытье, жить-поживать, как можется?, как живете-можете?*, запозичені з фінських мов лексеми *ковылять, колеть (околеть), Мо́сква* та ін.

Звичайно, не можна заперечити того факту, що культура Київської Русі стала важливим підґрунтям матеріальної й духовної культур російського та білоруського народів. Однак якщо українці були прямими нащадками людності Києва, Галича, Чернігова, Переяслава та інших протоукраїнських територій, то російські й білоруські етнічні особливості були продуктом їхнього саморозвитку в умовах власних етнічних територій далеко за межами первісної Русі[33].

Усі наведені факти (а їх можна знайти значно більше) дають підстави вважати, що *Київська Русь виникла як рання українська держава*. Лише значно пізніше вона стала величезною й типовою середньовічною імперією від Сяну до Волги, але *її державотворчим і консолідуючим етносом були південні русини, тобто праукраїнці*. В умовах спільної держави, цілком природно, відбувалися помітне руйнування племінної замкнутості, зближення і консолідація різних племен і народів. Проте ступінь цієї консолідації та її наслідки і досі викликають жваві дискусії.

Давньоруська народність: історична реальність чи ідеологічна вигадка?

Згідно з твердженням радянських істориків, яке ще недавно було непорушною аксіомою, за доби Київської Русі, а саме протягом IX—X ст. унаслідок зближення і злиття багатьох східнослов'янських племен сформувалася етнічна і мовна єдність — *давньоруська народність*. Вона, як і будь-яка народність за відомим сталінським визначенням, нібито мала спільну територію, мову, спільне економічне життя і спільний

[33] *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 129, 138, 144, 146.

психологічний склад, що виявляється у спільності культури. Ця давньоруська народність нібито існувала деякий час і після розпаду Київської Русі — у період феодальної роздрібненості, і лише згодом, після монголо-татарської навали, коли окремі частини Київської Русі опинилися в різних державних утвореннях, почався розпад давньоруської народності на три частини, які в XIV—XV ст. перетворилися на три східнослов'янські народності: російську, українську та білоруську. Відповідно до цього і єдина давньоруська мова розпалася на три східнослов'янські мови. Отже, згідно з офіційною доктриною, історія українців і їхньої мови почалася не раніше XIV—XV ст. Будь-які спроби шукати наші корені глибше вважалися підступами «українських буржуазних націоналістів» і жорстоко переслідувалися. Проте при детальнішому і вдумливішому аналізі суспільно-політичних і культурних особливостей давньоруської держави виявляється, що вчення про давньоруську народність (чи, як тепер дехто називає, етномовну спільність) з усіма її необхідними ознаками — це не більше, ніж ідеологічний міф.

Слід сказати, що далеко не всі російські історики й не завжди дотримувалися такої антинаукової позиції. Ще класик російської історичної науки В. Ключевський (1841—1911) вважав, що *росіяни з'явилися на історичній арені лише після розпаду Київської Русі, тобто не раніше другої половини XII ст.* Фактично з позицій М. Грушевського, вперше викладених у його праці «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904 р.), розглядала етнічні процеси в Київській Русі й офіційна радянська історична наука на чолі з акад. М. Покровським — аж до погрому його школи в 1936 р. Ця школа починала російську історію з Володимиро-Суздальського князівства, отже, Київську Русь у неї не включала.

Ситуація різко змінилася, коли 1946 р. в Ленінграді була опублікована праця В. Мавродіна «Древняя Русь (Происхождение русского народа и образование Киевского государства)». У ній без належної наукової аргументації було проголошено, що «Киевская Русь — это начальный этап в истории всех трех братских сла-

вянских народов Восточной Европы, имеющих одного предка — русский народ киевских времен, древнерусскую народность» (с. 309). Далі в цій праці підкреслюється величезна роль, що її в історії східних слов'ян відіграв «величественный процесс объединения восточнославянских и ассимилируемых ими племен в единую древнерусскую народность» (с. 310). Цю саму тезу В. Мавродін повторив і в наступній своїй праці «Образование единого русского государства» (Л., 1951): «Объединение восточных славян, сложившихся в единый русский народ, должно быть определено как народность... Таким образом, можно считать установленным, что во времена Киевского государства восточнославянский мир сложился в единый русский народ, или, конкретизируя, в единую русскую народность» (с. 215).

Такі бездоказові твердження припали до душі тодішнім радянським ідеологам і дістали публічну підтримку з боку тогочасних владних структур. Незважаючи на це, позиція В. Мавродіна спочатку не знайшла розуміння серед московських істориків та філологів. Зокрема, на початку лютого 1951 р. в Інституті історії АН СРСР відбулася теоретична конференція з проблеми утворення російської народності і становлення її в націю. Основну доповідь на цій конференції зробив В. Мавродін, з приводу якої відбулася широка наукова дискусія. Різку критику з боку істориків А. Новосельського, Г. Санжеєва, О. Зиміна, В. Пашуто, М. Павловського та філологів В. Сидорова, П. Кузнецова дістала теза В. Мавродіна про те, що «в VIII—IX вв. в связи с распадом первобытнообщинного строя и развитием феодальных отношений, приведших к образованию Киевского государства, племена восточных славян сложились в единую древнерусскую народность с общим для всего государства языком». На одностайну думку учасників дискусії, частина доповіді В. Мавродіна, присвячена давньоруському періоду, гіпотетична й малопереконлива. У ході дискусії підкреслювалося, що якби в Київській Русі племінні відмінності й діалекти стерлися до певного нівелюючого рівня, то ні монгольська навала, ні феодальна роздрібненість не змогли б спричинитися до виділення з єдиної давньоруської народності трьох хоч і споріднених, але

різних народностей. Насправді ж у Київській Русі, на думку учасників дискусії, існували три окремі східнослов'янські єдності, які в наступних віках дали початок трьом народностям: російській, українській та білоруській. Дискусія також показала, що розв'язання проблеми етногенезу російського та інших народів може бути досягнуто лише об'єднаними зусиллями істориків, лінгвістів, етнографів, мистецтвознавців. У заключному слові В. Мавродін погодився з низкою принципових критичних зауважень і навіть обіцяв переглянути свої погляди[34]. Проте перемогла не наука, а політика.

У концепції В. Мавродіна тодішні ідеологи знайшли чудове ідеологічне обґрунтування національної політики радянського керівництва, яка, хоч і була прикрита демагогічною фразеологією, по суті продовжувала великодержавницьку національну політику царської Росії. Адже визнання справжнього процесу формування російської народності з XII ст. у межах Володимиро-Суздальського князівства робили проблематичними претензії Росії не тільки на територіальну, але й на культурну спадщину Київської Русі, а включення України до складу Російської імперії мало вигляд не справедливого повернення Москві давніх російських земель, а загарбання земель сусіднього народу. Інша річ, коли наполягати на існуванні окремої давньоруської народності, яка нібито створила Київську Русь і стала етнічною основою пізніших росіян, українців та білорусів. У такому разі появу цих трьох народів можна розглядати як прикрий історичний зиґзаґ, як негативне явище, зумовлене злою волею монголо-татар, литовців та поляків, які зруйнували спільну східнослов'янську державу Русь і єдиний давньоруський народ. Тож будь-яке об'єднання росіян, українців та білорусів в єдиній державі має сприйматися ними як відновлення історичної справедливості. Отак нібито суто наукова концепція давньоруської спільноти стала служити політичній справі реставрації Російської імперії хоч би в межах території східнослов'янських народів. Через це

---

[34] Інформаційний звіт про цю конференцію був надрукований у журналі «Вопросы истории». — 1951. — № 5. — С. 137—139.

й не дивно, що концепція В. Мавродіна була схвалена ЦК КПРС й офіційно проголошена в «Тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією», надрукованих у газеті «Правда» за 10 січня 1954 р.: «Русский, украинский и белорусский народы ведут свое происхождение от единого корня — древнерусской народности, создавшей древнерусское государство — Киевскую Русь». Цими тезами було покладено край науковій дискусії з приводу давньоруської народності, і невизнання запропонованої партією доктрини розцінювалося як політична незрілість, а її критика прирівнювалася до державного злочину. За таких умов В. Мавродін виявився «на коні» й не тільки не переглянув своєї позиції щодо давньоруської народності, але й видав на її захист ще дві книжки: «Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности» (М., 1971) та «Происхождение русского народа» (Л., 1978). Критику концепції давньоруської народності продовжили лише історики української діаспори в Канаді та США[35]. Однак цей підступний історичний міф національної єдності Російської імперії, куди нібито входять як локальні відгалуження російської нації й українці та білоруси, сприйняли також і провідні політики, й навіть учені Заходу і, на жаль, досі його дотримуються, незважаючи на розпад Радянського Союзу та крах імперської ідеології. Ще й нині західні історики, мовознавці, літературознавці, мистецтвознавці, археологи безпідставно приписують росіянам історичне минуле, до якого вони непричетні[36].

Застарілість доктрини про давньоруську народність очевидна вже з того, що нині явно потребують уточнення самі поняття *етнос, народ, народність, нація,* оскільки сучасна наука оперує такими поняттями, як *ментальність, етнічна свідомість, національна самосвідомість* тощо, й, очевидно, було б доцільно, щоб вони якось фігурували і в сучасному визначенні етносу, народності та нації. Але ми поки що абстрагуємося від

---

[35] Історію появи концепції давньоруської народності подаємо за працею: *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 137—139.

[36] *Крип'якевич І., Дольницький М.* Історія України. — Нью-Йорк, 1990. — С. 223.

цих недоречностей і, виходячи з досі існуючого визначення народності й нації, спробуємо з'ясувати, чи справді були властиві так званій давньоруській народності всі необхідні для неї чотири ознаки.

Щодо *спільності території* на перший погляд сумнівів нібито немає: давньоруська держава Київська Русь справді займала компактну територію. Але ж це була спільна територія *держави*, а не *народності*. З етнічного погляду ця держава становила *конгломерат різних племен і народів* — не лише слов'янських, але й балтських, тюркських, фінно-угорських. Давньоруська територія була заселена не рівномірно, окремі її частини розчленовувалися дуже широкими і майже непрохідними лісами та болотами. Чи могли східні слов'яни за таких умов відчути спільність своєї території від Карпат і Надросся до Пскова й Ростова? Можливо, це відчували хіба що порівняно нечисленні урядовці, що були пов'язані з князівською адміністрацією та іншими державними структурами й час від часу подорожували по всій державі, збираючи раз на рік податки і виконуючи інші державні функції. Але основна маса населення, яка фактично й становить саму народність, хіба могла усвідомлювати якусь єдність території при тодішніх примітивних транспортних засобах і шляхах сполучення, при величезних природних перешкодах, що фактично були своєрідною «залізною завісою»? Звичайно, ні! У кожному регіоні люди мали «свою» територію. Скажімо, Середня Наддніпрянщина була споконвічною для полян; тут вони мали глибоке історичне коріння, своїх предків і нащадків, тут відбувалася зміна поколінь, формувалися їхні звичаї, матеріальна і духовна культури, і не переймалися вони клопотами новгородців або псковичів, та й навряд чи знали про їхнє існування взагалі. Так само слов'яни Новгородщини, Муромщини чи Ростовської землі не мали жодного стосунку до Наддніпрянщини, і навряд чи спадало їм на думку вважати ті далекі землі своїми. Отож єдність давньоруської території усвідомлювалася лише на рівні державних структур, та й то в умовах напівконфедерації, коли Новгород постійно протистояв Києву, йому ж не хотів коритися Полоцьк, коли київським князям весь час доводилося втихомирювати непокір-

них периферійних князів, ця єдність території мала досить своєрідний і відносний характер, і її роль була явно не тією, що пізніше — в епоху окремих східнослов'янських народностей і націй. Загальноруську свідомість могла мати лише правляча верхівка та найвище духовенство.

Існування народності неможливе й без *спільної для всіх її регіонів мови.* Чи була така мова в Київській Русі?

Про мовну ситуацію на Русі детально йтиметься далі. Тут ми лише відзначимо, що спільною для всієї території Київської Русі (хоч і з деякими місцевими відмінностями) була *давньокиївська писемно-літературна мова.* Але ж вона була наддіалектною, значною мірою штучною, для більшості простого народу досить далекою і навіть чужою, коли окремі її стилі були щедро пересипані церковнослов'янськими словами, граматичними формами та стилістичними конструкціями. Хоч у деяких давньоруських юридичних документах, що відбивають традиції звичаєвого права, або в художніх творах із значним фольклорним струменем спостерігається певне наближення давньокиївської літературної мови до народної, було б наївною ілюзією ототожнювати ці мови і вбачати в давньокиївській літературній мові XI—XIII ст. віддзеркалення простонародного мовлення.

Цілком зрозуміло, що претендувати на роль мови припущуваної давньоруської народності має підстави не давньокиївська писемно-літературна і не церковнослов'янська (мова православної церкви), а жива народнорозмовна мова. Але чи є підстави говорити про єдину давньоруську народнорозмовну мову як ознаку давньоруської народності й розтягувати період її існування десь аж до XIV ст.? Традиційна відповідь однозначна: так, є. Для цього нібито є й відповідні аргументи: наявність спільносхіднослов'янських мовних рис (повноголосся *-оро-*, *-ере-*, *-еле-*, звукосполучення *зв-*, *цв-* у словах типу *звізда́*, *цвіт* замість колишніх *gv-*, *kv-*, перехід початкового ненаголошеного *je* в *о* перед складом з голосними *і*, *е* у словах типу *о́зеро*, *о́сінь*, протиставлення приголосних за твердістю—м'якістю, близькі системи слово- і формотворчих префіксів та суфіксів, спільний у своїй переважній частині лексичний фонд тощо), майже повна відсутність у

ранніх східнослов'янських пам'ятках місцевих діалектних особливостей, а якщо вони й трапляються, то їх інтерпретують не як діалектні риси, яких нібито майже не було і не могло бути, а як описки книжників. Проте, як показує поглиблений аналіз, традиційні аргументи на користь існування єдиної давньоруської народнорозмовної мови хисткі й непереконливі. У цьому випадку наявність спільних східнослов'янських мовних рис нічого не доводить. *По-перше*, зважаючи на особливості розселення й наявність широких і непрохідних незаселених просторів важко припустити, що всі спільні східнослов'янські мовні особливості виникли синхронно на всій східнослов'янській території. Вірогіднішою видається поява окремих діалектних рис спочатку на обмежених територіях з пізнішим поширенням на інші діалектні ареали. *По-друге*, спільні риси будь-якої групи споріднених мов не обов'язково мусять бути спадщиною єдиної прамови. Наприклад, загальновідомо, що сучасні західнослов'янські мови відзначаються низкою спільних фонетичних, граматичних і лексичних особливостей, хоч якоїсь західнослов'янської прамови ніколи не було.

Народне мовлення в епоху Київської Русі являло собою *сукупність багатьох близькоспоріднених, але виразно відмінних між собою діалектів*, які не становили єдиної східнослов'янської мови. Твердження про давньоруську народнорозмовну мову як мову давньоруської народності не мають під собою реального наукового і фактичного ґрунту.

Про *спільність економічного життя* давньоруського суспільства як нібито необхідну ознаку припущуваної давньоруської народності сказати нічого, бо спільний ринок формується не в межах етносу чи народності, а в межах держави незалежно від того, скільки в ній етносів.

Нарешті, про *єдність давньоруської культури*, на яку так часто посилаються, щоб довести існування давньоруської народності. Справді, можна знайти чимало аргументів на користь цього положення (наприклад, спільна християнська православна віра, існування спільних рис в архітектурі, малярстві, книжковому мистецтві). Однак поза увагою дослідників чомусь залишається той загальновідомий і незаперечний факт, що в Київській Русі було фактично *дві культури*. Од-

на з них — офіційна, наднаціональна, створювана державними структурами і спрямовувана церковною (християнською) ідеологією. Ця *кирило-мефодіївська християнська культура*, хоч і з деякими місцевими особливостями, *була спільною не тільки для Русі, але й для християнської Болгарії, Моравії, Румунії, Словаччини та Візантії*. Цілком ясно, що така культура не могла привести до формування єдиного етносу і стати культурою саме давньоруської народності. Крім того, слід узяти до уваги й той незаперечний факт, що давньоруська християнська культура була не результатом спільних зусиль усіх східнослов'янських племен від Карпат до Волги і від Білого моря до Тмутаракані, а *творилася переважно в Києві та інших містах Південної Русі* і з київської метрополії поширювалася на північ та північний схід разом з переселенцями-колоністами. Ранньоукраїнська київська культура в готовому вигляді прищеплювалася на значно відсталіших у культурно-економічному розвиткові північних територіях, а деякі її елементи ставали зразком для творення оригінальної культури місцевих племен. Про загальнодавньоруську спільність християнської культури говорити не доводиться ще й тому, що росіяни з'явилися на історичній арені лише в другій половині XII ст., коли ця культура вже існувала, отже, безпосередньої участі в її творенні вони не брали й не могли брати.

Друга культура Київської Русі — це *культура простих людей, що виявлялася в народних звичаях, обрядах, побуті, фольклорі*. Це була зовсім інша культура, яка різко відрізнялася від офіційної, бо вона й далі базувалася на язичницьких традиціях, а не на християнстві. Отже, це була *справді народна культура*, яка могла б стати ознакою припущуваної давньоруської народності, якби була спільною для всіх земель Київської Русі. Але ж у кожному регіоні люди мали свої культурні традиції, віковічні звичаї та обряди своїх предків, свій фольклор і цілий духовний світ. Нівелююче-об'єднувальним чинником не стало навіть християнство: воно утвердилося як панівна релігія лише в містах, а *села з переважаючою кількістю населення почали масово християнізуватися лише після монголо-татарської навали*. У самій Київській Русі доцентрові ідеї виникали в столиці й постійно

пропагувалися всіма тодішніми засобами, проте повного розуміння вони не знаходили, а деякі регіони були настроєні проти цих ідей неприховано вороже. Та єдність Русі, яку нібито усвідомлювали й найширші народні маси і про яку ми знаємо з давньоруської літератури (єдність пропагували, оспівували, до єдності закликали), — це радше явище, поширене в державному житті багатоетнічних і багатонаціональних політичних утворень, коли правлячі кола прагнуть злити це людське розмаїття в одну безлику сіру масу за принципом «в одній державі — один народ», а офіційні ідеологи видають бажане за дійсне. Так було в Київській Русі, так тривало протягом усієї історії Російської імперії з її постійною проблемою «обрусения инородцев», це ж саме спостерігалося і в Радянському Союзі (згадаймо популярний у ті часи псевдонауковий постулат про «нову історичну спільність людей — радянський народ», хоч сьогодні вже навряд чи хтось сумнівається в тому, що це був чистісінький міф). Отже, давні твердження про єдину Русь слід сприймати як вираження відповідної центристської ідеології, а не як доказ реального існування однорідного давньоруського етносу у формі давньоруської народності.

Таким чином, довести, що давньоруська народність мала всі необхідні для неї ознаки згідно з традиційним визначенням народності (спільну територію, мову, спільне економічне життя і спільну культуру), практично неможливо. Усе це доводить протилежне: *ніякої давньоруської народності ніколи не було!* Не рятує становища й спільна самоназва *Русь*, оскільки ми достеменно не знаємо, що саме вкладали в цю назву її носії у різних регіонах Русі: чи етнічне поняття, чи лише свою належність до держави «Київська Русь».

Про давньоруське суспільство слід говорити *не як про єдину народність, а як про відносну спільність багатьох східнослов'янських етномовних груп в одній державі з єдиною офіційною ідеологією і релігією.* Не слід плутати поняття давньоруської *державності*, яка реалізувалася в утворенні Київської Русі, з відповідною *народністю*, яка нібито неминуче мала б сформуватися в цій державі, хоч насправді вона не встигла чи навіть і не могла сформуватися в тих конкретних історичних умовах.

Про «спільну колиску», «старшого» та «менших» братів

За часів тоталітарного комуністичного режиму особливого поширення в суспільстві набула версія про Київську Русь як *колиску трьох братніх народів* — російського, українського та білоруського. Ця версія стала частиною офіційної ідеології щодо розуміння історичного процесу виникнення східнослов'янських народностей та їхніх мов.

Фальшивість і неспроможність цього «вчення» очевидні, бо воно не витримує навіть елементарної критики й суперечить здоровому глуздові. Образ «спільної колиски» невдалий уже хоч би тому, що ніхто з нормальних людей не покладе в одну колиску аж трьох дітей. Крім того, ці діти мали б бути близнятами, а, за офіційною ідеологією, російський брат проголошувався старшим, який разом з двома молодшими чомусь опинився в одній колисці. Але чи є він *старшим братом* насправді? Звернімося до історичних фактів.

Як було вже сказано, слов'яни у Східній Європі спочатку заселяли лише територію в межах сучасного українського Полісся та Лісостепу. Це — *східна частина давньої прабатьківщини слов'ян, у межах якої із середини I тис. н. е. почав формуватися український етнос.* Оскільки цю територію після розпаду праслов'янської етномовної спільності і далі заселяли близькі, але все ж таки різні групи слов'янських племен — більш численні склавини й менша група антів — протоукраїнська територія була не однорідна і так само, як наприкінці першої половини I тис. н. е., виразно ділилася на два етнографічно і, вірогідно, діалектно відмінні масиви: північний і південний.

Північний масив, що охоплював Полісся, Волинь, Наддністрянщину і Прикарпаття, у загальних рисах співвідносився з територією розселення давніх *склавинів*. Про них розповідав у VI ст. готський історик Йордан. Нащадками склавинів були численні племена, що згодом об'єдналися в племінні союзи дулібів, волинян, деревлян, дреговичів, північних полян і частково — сіверян. Північний діалектний масив став у майбутньому основою північного наріччя української мови.

Південний протоукраїнський етномовний масив сформувався на початку VI ст. н. е. в лісостепах Середньої Наддніпрянщини, включаючи й середні течії Сули, Псла та Ворскли, а також у Надпоріжжі, по Дніпру між Тясмином і Россю та в Прутсько-Дністровському межиріччі. Його еквівалентом в археології вважається *пеньківська культура.* Вона проіснувала від VI до другої половини VII ст. н. е. Ареал пеньківської культури чітко збігається з територією розселення *антів,* про яких повідомляють Йордан та Прокопій Кессарійський.

У південному діалектному ареалі, на основі якого згодом сформувалося південно-західне наріччя, виникла переважна більшість фонетичних рис, характерних лише для української мови.

Нащадки антів і склавинів на кінець VII ст. піднялися до переддержавного рівня організації суспільства. Утворювані в цей час союзи племен спочатку були, очевидно, тимчасовими конгломератами різних племен або союзами дружинників різних племен під час військових походів, але з часом створювалися дедалі стабільніші союзи сусідніх племен, які поступово перетворювалися на *феодальні князівства.* Коли ці князівства увійшли до складу Київської Русі, повного й остаточного злиття колишніх союзів племен в один етнос не сталося, бо люди були міцно прив'язані до своєї землі традиціями предків і послідовно зберігали свої етнічні й діалектні особливості. Взаємозв'язки і взаємовпливи в той час відбувалися на регіональному рівні, в першу чергу між сусідами. Тому поряд з консолідацією всієї держави значно інтенсивніше відбувалося *регіональне об'єднання окремих її частин:* відокремлених лісами й болотами Наддністрянщини, Полісся, Прикарпаття й Волині; полоцько-смоленського регіону; Псковсько-Новгородської землі, а згодом — і Ростово-Суздальської.

Таким чином, виникнення окремих східнослов'янських народностей, зокрема й української, відбувалося не внаслідок поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом *консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви.* У ході дальшої кон-

солідації вони поступово переросли в українську, російську та білоруську народності. Однак консолідація східнослов'янських територіально-племінних об'єднань відбувалася не синхронно. Як свідчать археологічні джерела, різниця в матеріальній і духовній культурах між окремими праукраїнськими племінними союзами Півдня почала зникати ще в переддержавний період у VIII—IX ст., і в XI—XII ст. Культура цих племен уже становила відносно монолітну цілісність. На відміну від неї, літописні племена лісової Північно-Східної Європи зберігали свою етнокультурну своєрідність аж до розпаду Київської Русі у XII ст. Отже, етнічні процеси на півдні Русі, який перебував ближче до візантійських центрів цивілізації і зазнавав їхніх впливів, розвивалися швидше, ніж на півночі. Через це формування українського етносу відбулося раніше, ніж у білорусів та росіян[37].

В епоху феодальної роздрібненості, що настала на початку XII ст. після розпаду Київської Русі, на її території виникли одне за одним самостійні князівства-держави — Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Володимиро-Волинське, Турівське, Смоленське, Полоцьке, Володимиро-Суздальське і Новгородська феодальна республіка. Ареали цих політичних утворень в основному збігалися з давнім племінним членуванням східнослов'янської етномовної території.

На терені України консолідація суміжних близькоспоріднених груп протоукраїнських територіальних племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви в цей час відбувалися у двох ареалах: на Середній Наддніпрянщині (ядро Київської Русі — Київщина, Переяславщина і Чернігівщина) і в Галичині та на Волині (Галицько-Волинське князівство).

Коли у другій половині XII ст. Київ став занепадати, серед українських князівств усе більшого значення набував Галич. За князювання Романа Мстиславича (1199—1205) та Данила Галицького (1202—1264) Галицько-Волинське князівство досягло найвищої могутності. Данило Галицький дістав титул короля Русі, зумів не підкоритися владі монголо-татарської Золотої Орди. Галицько-Волинська держава об'єднувала тіль-

[37] *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 101.

ки етнографічно українські землі, і через це в її культурі українські національні прикмети виступали сильніше, ніж у культурі Київської Русі. Після її занепаду Галицько-Волинська держава продовжила на ціле століття існування української державності й стала основним політичним центром усієї України.

Є підстави вважати, що вже на кінець XII ст. українська народність у тому розумінні, до якого ми звикли ще зі шкільної лави, в основному сформувалася і мала дві гілки: галицько-волинську (вона зберегла за собою традиційну назву *Русь*) і наддніпрянську, для якої з кінця XII ст. з'являється назва *Україна*.

Особливість формування *білоруського етносу* полягала в тому, що на сучасній білоруській етномовній території споконвіку жили не слов'яни, а балти, від яких походять сучасні литовці і латиші. Безпосередніми предками білорусів були кривичі, дреговичі й частково — радимичі. У VIII — на початку IX ст. на території сучасної Білорусі виразно виділялися *дві великі й різні за походженням етнічно-племінні групи східних слов'ян*. Одну з них, південно-західну, що займала Полісся та суміжні землі, становили переважно *дреговичі*. Вона була тісно пов'язана з північноукраїнськими племенами (волинянами, деревлянами, полянами); друга група — північно-східна — охоплювала племінний союз кривичів (як ми вже відзначали, їхні предки прийшли на північ Східної Європи з південної Балтики).

Дреговичі сформувалися внаслідок переселення частини волинян та деревлян на північніші території за Прип'яттю, заселені балтами. Це переселення відбувалося поступово й повільно. У VII ст. пам'ятки празької культури, на основі якої сформувалися волиняни та деревляни, з'явилися на лівому березі Прип'яті, де згодом виник племінний центр дреговичів — *Турів* і важливий економічний та культурний центр *Пинськ*. У VIII—IX ст. волиняни й деревляни просунулися на балтські території ще далі — аж до Верхнього Німану. Волиняни заселили також сучасну Берестейщину (Брестська область Республіки Білорусь).

Вплив балтського субстрату на слов'янських переселенців виявлявся по-різному, але посилювався в міру просування волинян та деревлян углиб балтських територій. На Берестейщині мова й культура волинян

не зазнали істотних змін (від найдавніших часів і донині межа між українцями та білорусами в цьому регіоні проходить по річках Ясельда — Прип'ять — гирло Горині). У північніших ареалах вплив балтів на слов'ян був настільки інтенсивним, що змінив навіть слов'янський (поліський) антропологічний тип: дреговичі вже належали до валдайського антропологічного типу, який вважається балтським[38]. До нього ж належать і сучасні білоруси.

На півночі Східної Європи кривичі з басейну р. Великої на рубежі VI—VIII ст. почали інтенсивно розселятися на значних територіях у Вітебсько-Полоцькому Наддвінні і на Смоленській Наддніпрянщині (майбутні Полоцьке і Смоленське князівства), заселених балтами. Протягом VIII—IX ст. унаслідок асиміляції місцевого балтського населення сформувалася окрема етнографічна група кривичів — *полоцько-смоленська*. Частина кривичів, що заселила землі по р. Полота, згідно із свідченням літопису, називалася *полочанами*.

Інтенсивне переселення кривичів на споконвічні землі балтів тривало і в IX—X ст., а в XI ст. вони заселили всю сучасну територію Білорусі до умовної лінії Ізяслав — Борисов — Орша. Протягом IX— XIII ст. псковські й полоцько-смоленські кривичі розвивалися як самостійні етнічні групи, але між полоцькими і смоленськими кривичами вже ніякої етнографічної різниці не було.

Племінний центр полочан — *Полоцьк* уперше згадується в «Повісті минулих літ» під 862 р. З кінця IX ст. він уже був у складі Київської Русі. У X ст., тобто приблизно через століття після виникнення на Середній Наддніпрянщині ранньоукраїнської держави — Русі, полоцькі кривичі створили *Полоцьке князівство*.

Полоцьк і Смоленськ відігравали важливу роль у торговельній системі Київської Русі — на річковому шляху «із варяг у греки»: вони контролювали корабельні волоки між Верхнім Дніпром, Двіною та Волховом. Крім того, Полоцьк був пов'язаний Двіною з Балтійським морем, завдяки чому полочани змогли налагодити самостійну торгівлю із Заходом. Усе це створювало сприятливий ґрунт для виявлення в по-

---

[38] *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XII вв. — М., 1982. — С. 118; *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 105.

лочан дуже ранніх самостійницьких прагнень. Так, ще на початку правління Володимира Великого (тобто у 80-х рр. X ст.) полоцький князь Рогволод зробив спробу вийти з-під влади Києва, і відтоді ці прагнення не припинялися аж до кінця XI ст. Демонструючи власну гідність, полочани в середині XI ст. збудували услід за киянами свій Софійський собор. Полоцькі князі воювали зі Псковом та Новгородом і намагалися приєднати їх до свого князівства. Наприкінці XI ст. *Полоцьк перший з давньоруських міст досягнув фактичної незалежності від київського князя*[39]. Полоцьке князівство проіснувало до кінця XIII ст., аж поки в 1307 р. не увійшло до складу Литовського князівства. На думку білоруських істориків, Полоцька земля стала осередком виникнення і розвитку білоруського етносу й національної державності.

Двом етнічним групам протобілоруських племен відповідали *два діалектні масиви* (= дві мови) — *поліський і кривицький*, які відрізнялися багатьма фонетичними, граматичними й лексичними особливостями. Зокрема, для *поліського* діалектного масиву («поліської мови») були характерні:

а) дифтонги;

б) зміна ненаголошеного *а* > *е* *(ме́сец, па́меть, ты́сеча)*;

в) рефлексація ѣ > *е* *(лес, ле́та, дзед)*;

г) перехід *е* > *о* після шиплячих та *j* перед твердими приголосними і в кінці слова *(жана́, на́шаму, чаты́ры)*;

ґ) наявність фрикативного *г* *(γ)*;

д) білабіальний *w* *(во́ўк, до́ўгі, здаро́ўе, кроў, пра́ўда)*;

е) стверділий *р* *(бура́к, зо́рка, звер, ро́гат, Ру́рык)*;

є) тверді шиплячі *ж, ч, ш* і свистячий *ц* *(жо́лудзь, жэ́рдка, чо́рны, чужы́, шало́м, шэраво́кі, крыні́ца, ме́сяц)* та ін.

Діалекти кривичів («кривицька мова») мали такі найхарактерніші риси:

а) перехід ненаголошеного *е* > *о* після м'яких перед твердими приголосними: *гнязд́о — гнёзды, вядро́ — вёдры, сяло́ — сёлы, зеляне́ць — зялёны;*

б) проривний *g*: *naga᷆, gалава́, даро́gа;*

---

[39] *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 112.

в) губно-зубний *в;*

г) зближення і збіг свистячих *ж, ч, ш — з, ц, с* («чокання» і «цокання»): *мець* «меч», *хоцу́* «хочу», *цолове́к* «чоловік», *в руче́* «в руці», *но́вгородечь* «новгородець»;

ґ) тверді шиплячі *ж, ч, ш* і свистячий *ц;*

д) збіг *з' — ж', с' — ш': покази́* «покажи», *ва́сих* «ваших», *жерно́* «зерно», *пома́жати* «помазати»;

е) сполучення *гл, кл* на місці праслов'янських *dl, tl: жерегло́, мочи́гло;*

є) відсутність ефекту другої палаталізації задньоязикових приголосних (тобто збереження сполучень *гв, кв* замість очікуваних *зв, цв: гве́зда* «звізда», *квет* «цвіт», *кеди́ть* «цідити» та ін.

Хоч цими двома мовами-діалектами користувалися генетично різні групи слов'ян, їх неухильно й послідовно зближували діалектні риси, що виникали під впливом *спільного для обох етномовних ареалів балтського підґрунтя (субстрату).* Як показали дослідження, саме впливом цього субстрату найпереконливіше пояснюються такі специфічні риси білоруської мови, як *повне* (недисимілятивне) *акання,* яке виникло, вірогідно, у VII—VIII ст. на землях дреговичів, радимичів і в західному ареалі кривичів та в'ятичів, *дзекання і цекання* (можливо, вперше з'явилося в діалектах радимичів ще у складі дулібського племінного союзу), а також *спільний білорусько-балтський словниковий фонд* і слова зі спільними коренями — особливо в сільськогосподарській, рибальській та бортницькій лексиці, яка належить до сфери найдавнішої людської діяльності.

В епоху пізнього середньовіччя консолідуючими елементами народностей стали *писемно-літературні мови,* а в національний період на перший план виступає *менталітет* як новий і найвищий тип духовності, *національна ідея,* які виявляються сильнішими за діалектні особливості. Це призвело до того, що *в один національний мовний комплекс могли включатися й відмінні, а іноді й генетично різні та структурно досить далекі говори.* Через це й колишні поліські та кривицькі білоруські говори стали єдиним білоруським національним етномовним комплексом.

Дуже складним і суперечливим було формування наймолодшого східнослов'янського етносу — *російського.*

У середині І тис. н. е. територію майбутніх росіян ще заселяли фінно-угорські й частково балтські племена. Першими слов'янами на цих землях були *псковські кривичі* й *ільменські словени*. Переселившись у VI ст. з Південної Балтики на береги Псковського озера і в басейн р. Великої, предки псковських кривичів зіткнулися тут із західнофінським населенням, що мало багато балтських особливостей, і поступово асимілювали його, набуваючи при цьому специфічних, властивих кривичам етномовних рис. Через деякий час вони освоїли також верхів'я Західної Двіни, басейни Верхньої і Середньої Ловаті та район верхньоволзьких озер. Племінні діалекти псковських кривичів стали основою своєрідних псковських говірок, яскраві місцеві риси яких засвідчені в писемних пам'ятках давнього Пскова XIV—XVI ст. Згодом псковські землі увійшли до складу Новгородської республіки.

Сусіди кривичів — предки словенів, які також переселилися сюди в VII ст. з південної Балтики і освоїли територію майбутньої Новгородської землі, зіткнулися з місцевим прибалтійсько-фінським населенням (племенами водь, весь, іжора) й поступово їх асимілювали. Унаслідок цього утворилася своєрідна етнографічна група — літописні *словени* зі своїм племінним центром *Новгородом* (уперше згадується в літописі під 859 р.). Протягом IX—X ст. словени поширилися на північний захід і північний схід, досягнувши ярославського й костромського Поволжя, а також на південь — до Волго-Окського межиріччя. Разом з кривичами та іншими східнослов'янськими племенами ільменські словени брали участь в освоєнні ярославського й костромського Поволжя та Волго-Клязьминського межиріччя (територія майбутньої Ростово-Суздальської землі), асимілюючи місцеві фінно-угорські племена.

Наприкінці IX ст. (882 р.) Новгород з навколишніми землями увійшов до складу Київської Русі, ставши другим (після Києва) її політичним і культурним центром. Після розпаду Київської Русі в 1136 р. виникла самостійна *Новгородська феодальна республіка*, однак її тісні зв'язки з Києвом не переривалися. Вона вела успішні війни проти німецьких і шведських агресорів. Монголо-татарам не вдалося захопити Новго-

родську республіку, але вона визнала себе васалом Золотої Орди й платила їй данину. Протягом IX—XIV ст. на Новгородській землі відбувалися етногенетичні процеси у напрямі формування окремого етносу, проте в середині XV ст. вони були штучно перервані. Новгородська республіка стала перешкодою для об'єднання російських земель навколо Москви, і в 1478 р. Новгородська земля була загарбана Москвою й насильно включена до складу Московської централізованої держави. Після цього територія Московщини відразу збільшилася аж у сім разів, що ще більше розпалило її агресивні апетити. Цар Іван III обклав населення Новгородської землі грабіжницькою контрибуцією і депортував 72 тис. людей у Московщину. Але й потім ще понад століття московські царі вдавалися до масових знищень і депортацій новгородців, аж поки наприкінці XVI ст. вони повністю були асимільовані московитами, хоч діалектні особливості їхнього мовлення все ж таки збереглися.

Російська народність формувалася протягом XII—XV ст. у стратегічно вигідному регіоні між Середньою Окою і Верхньою Волгою на перехресті великих торговельних шляхів. Цей регіон у середині I тис. н. е. заселяли корінні фінно-угорські племена — меря, весь, водь, мурома, а в басейні Верхньої Оки і Верхнього Дону жило балтське плем'я голядь. Слов'янське населення тут почало з'являтися не раніше VIII ст.

У VIII ст. на землі балтомовної голяді в басейні Верхньої Оки з «ляського» західного краю (можливо, з українсько-польського порубіжжя) прийшли слов'янські племена на чолі з якимось В'ятком (В'ячеславом). Унаслідок їх змішування з місцевою голяддю й інтенсивних асиміляційних процесів утворилася нова етнографічна спільність — літописні *в'ятичі*. Нащадки верхньоокських в'ятичів в епоху походів на них київського князя Святослава (X ст.) почали рухатися по Оці до Рязані, витісняючи або асимільовуючи рідке місцеве фінномовне населення і створюючи етнічну основу майбутнього Рязанського князівства. Слов'янське населення цього регіону час від часу поповнювалося й українцями із Середньої Наддніпрянщини, яке шукало спокою в далеких краях, утікаючи з неспокійних південних околиць Київської Русі.

Ареал майбутньої Ростово-Суздальської землі в X ст. освоювали ільменські словени, псковські кривичі і вже слов'янізована білозерська весь. З Ростово-Суздальщини кривичі згодом поширилися далі на південь і заселили територію сусідньої Муромської землі. Крім цього, до Волго-Клязьминського межиріччя і басейну Верхньої Оки переселилася частина смоленських кривичів. У ході слов'янізації місцевих фінно-угорських племен, зокрема літописної мері, протягом XI—XII ст. тут сформувалося місцеве східнослов'янське угруповання, яке стало частиною російської народності. Межа двох колонізаційних потоків на майбутні російські землі з півночі і півдня стала згодом межею між Рязанською і Ростово-Суздальською землями. Це розмежування відбите ще й нині в межі між вимовою вибухового *g* (північ) і фрикативного γ (південь).

Фінно-угорські племена Середнього Поволжя, як і балти та фінно-угри Східної Прибалтики, маючи значно чисельніше населення й відносно високий ступінь суспільного розвитку, сформувалися в самостійні народності.

Своєрідний етномовний конгломерат, який утворився в басейні Верхньої Волги й Середньої Оки, об'єднувався *спільним фінно-угорським субстратом*. Хоч територію в'ятичів Володимир Великий приєднав до Київської Русі в 981 р., а Ростово-Суздальську землю — в 982 р., вони дуже слабо залежали від влади київського князя.

Територія сучасної центральної Європейської Росії в X—XIII ст. була далекою глухою провінцією Київської імперії, відділеною від Наддніпрянської Русі величезним масивом непрохідних хащів, від якого ще й нині залишилися знамениті брянські ліси. Через це на Наддніпрянщині ту далеку територію аж до XV ст. називали Заліською, Заліссям, «Залеська земля» («земля, що міститься за лісом»). Розкидані по лісах та болотах, заліські поселення ще довго зберігали етнографічні особливості місцевих фінно-угорських племен, насамперед муроми, мері і весі. У цьому ареалі й відбувалася регіональна консолідація різних племен. Через строкатий етнічний склад населення цей процес був повільним і довготривалим.

У X ст. в межиріччі Оки та Волги виникло *Ростово-Суздальське князівство*. Його політичними центра-

ми були спочатку Ростов, з початку XII ст. — Суздаль, а з другої половини XII ст. — Володимир. На XII ст. на Ростово-Суздальській землі відбулися істотні зміни. Різко збільшилася кількість населення завдяки його припливу з інших регіонів Київської Русі, виникли нові міста (Володимир, Переяслав-Залеський, Юр'єв та ін.), найважливішим серед яких став Володимир-на-Клязьмі, заснований при Володимирові Мономаху. Ростово-Суздальщина мала прямі торговельні зв'язки з Центральною Азією річковим шляхом через Волгу й Каспійським морем, що наклало певний відбиток на культурно-історичний розвиток цього краю.

Політична вага і значення Ростово-Суздальської землі різко зросла в роки князювання *Юрія Долгорукого* — молодшого сина Володимира Мономаха і засновника Москви (1147 р.). Одружившись із половецькою княжною, він започаткував міцний і тривалий антиукраїнський союз володимиро-суздальських князів із половцями. Саме Суздальська земля від середини XII ст. очолила коаліцію Новгорода, Полоцька та Смоленська за відокремлення від Києва[40]. Проте Юрій Долгорукий ще не переривав зв'язків з Києвом і навіть намагався здобути собі київський престол.

Зовсім іншу політику повів син Юрія Долгорукого *Андрій Боголюбський* (1157—1174). Він виріс на Суздальщині, вважав її своєю батьківщиною. Україна була для нього вже чужа. Спочатку Юрій Долгорукий посадив Андрія на престол у Вишгороді біля Києва, але він таємно втік звідти до Суздаля, забравши з собою різні коштовності, а серед них — і славнозвісну Вишгородську ікону Богородиці, що стала основною святинею Володимира-на-Клязьмі, а згодом — і Москви. *Це був відвертий і демонстративний розрив з Україною, початок самостійної політики молодої Великорусі.* Андрій уже не брав участі у спільних походах князів проти половців, хотів навіть провести розрив на церковному рівні й заснувати окрему митрополію для північних земель. Він переніс столицю князівства із Суздаля до Володимира, і з цього часу князівство стало називатися *Володимиро-Суздаль-*

---

[40] *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 114.

ським. Поблизу м. Володимира у с. Боголюбово князь Андрій побудував князівський замок (через це його й прозвали Боголюбським). Саме Андрія Боголюбського слід вважати *засновником російської державності.* Проти Києва він вів жорстоку ворожу політику. Видатний російський історик В. Ключевський писав, що «в особі князя Андрія великорос уперше виступав на історичну сцену», а суздальські містечка «становили тоді особливий світ, з відносинами й поняттями, яких не знали в старих областях Русі»[41].

У 1169 р. на втручання Києва у справи Новгорода Андрій Боголюбський, очевидно, вже вважаючи всі північні землі своїми, відповів війною. Він вирушив на Київ з великою армією одинадцяти північних князів, здобув місто і дуже його зруйнував. Як відзначає літопис, «не було милосердя нікому нізвідки, церкви горіли, християн убивали, інших брали в неволю». Суздальці пограбували Десятинну церкву та Софію, забрали ікони, книги і всі коштовності. Досі ще ніхто й ніколи так не нищив старої столиці. Такого ж спустошливого нападу Київ зазнав і 1203 р., коли суздальський князь Всеволод разом з половцями пограбував і спалив столицю Русі.

Лють і ненависть, із якими суздальці нищили киян, як і не менш жорстокі акції у відповідь, свідчать по те, що це була вже не традиційна міжусобна боротьба, а міжетнічна ворожнеча.

Своїм намісником у Києві Андрій Боголюбський посадив свого брата, а сам залишився у Володимирі. Це знаменувало остаточний занепад Києва. Його роль як політичного центру Київської Русі перейшла до Володимира-на-Клязьмі й до Галича (на сучасній Івано-Франківщині).

На початку XIII ст. Володимиро-Суздальське князівство розпалося на удільні князівства: Ростовське, Ярославське, Переяславське, Московське та ін. У 1238 р. на Володимиро-Суздальщину напали монголо-татари і завоювали Залісся.

Монголо-татарське ярмо (його називали «ігом») призвело до остаточного відчуження Залісся від Русі, і відтоді політична історія цих двох територій остаточно стала розвиватися різними шляхами.

---

[41] *Ключевский В. О.* Сочинения: В 8 т. — Т. 1. — Курс русской истории. — Ч. 1. — М., 1956. — С. 324—325.

Від середини XIII ст. на Володимиро-Суздальській землі швидко почало міцніти і приєднувати до себе сусідні землі *Московське велике князівство — перша власне російська держава.* Воно займало вигідне географічне положення на важливих торговельних шляхах і стало природним центром російських земель. Сусідні князівства, а також ліси й болота, що оточували Московське велике князівство, оберігали його від нападів монголо-татар і литовських військ. Це сприяло зростанню економічного й політичного значення Московського князівства як центру формування російської народності. Московські князі, починаючи з *Івана I Калити* (1325—1340), вміло використовували владу монголо-татарських ханів для своєї мети.

У другій половині XIV ст. відбувалося економічне піднесення північно-східних околиць колишньої Київської Русі. Воно створило матеріальну базу для боротьби проти монголо-татарського поневолення. Перемога московського князя Дмитрія Донського над монголо-татарами в *Куликовській битві* (1380 р.) зміцнила керівне становище Москви серед інших російських князівств, яка стала відігравати вирішальну роль у політичному об'єднанні російських земель та формуванні російської народності.

Протягом XIV—XV ст. основні російські землі було об'єднано навколо Москви. Наприкінці XV ст. Московське князівство приєднало до себе Ярославське, Ростовське князівства, Новгородську феодальну республіку, Тверське велике князівство, В'ятську і частково Рязанську землі, і внаслідок цього склалася *Російська централізована держава.*

У 1480 р. Московщина остаточно звільнилася від монголо-татарського ярма. Великий князь *Іван III Васильович* (1462—1505) став Государем єдиної Російської централізованої держави. Але монголо-татарське поневолення залишило глибокий слід не тільки у свідомості людей. Воно вплинуло на всі сторони суспільно-політичного життя молодої російської держави, певним чином відбилося й на менталітеті російської народності. Не випадково ж М. Бердяєв називав Росію «християнізованим татарським царством».

Московський цар — глава колишнього Північно-Східного улусу Золотої Орди — з розпадом імперії

Чингісхана сприймався і московитами, і татарами як законний спадкоємець монголо-татарської держави. На думку М. Трубецького, «Московська держава виникла завдяки татарському ігу. Російський цар був спадкоємцем монгольського хана. Повалення татарського іга звелося до заміни татарського хана православним царем і до перенесення ханської ставки до Москви. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших служилих людей московського царя становили представники татарської знаті. Російська державність... походила від татарської, і навряд чи мають рацію ті історики, які заплющують очі на цю обставину або намагаються применшити її значення»[42].

Московські князі та інша знать охоче родичалися з татарськими вельможами, вважаючи за честь брати собі за жінок якщо не родичок ханів, то в крайньому разі знатних дівиць з Орди[43].

Разом з тим слід відзначити, що московські (як і інші східнослов'янські) землі під владою Золотої Орди залишилися християнськими. Більше того, на думку істориків, є підстави стверджувати, що якраз у період монголо-татарського панування християнство стало по-справжньому релігією московитів, 90% яких аж до XIX ст. включно становили селяни. На більшій частині Московщини простий люд не ідентифікував себе ні з яким етносом і не мав певного етноніма, але називав себе християнами. Саме цим і пояснюється той досить дивний факт, що назва селян у російській мові походить не від місця їхнього проживання на селі (як в українців, білорусів), а за релігійною ознакою: *крестьянин < крестиянин < христианин.*

Від фінно-угорської назви столиці окремого князівства *Москва,* яка вперше як невелике село згадується лише в 1147 р., було названо цілу державу. Її правителі називали себе князями (згодом — великими князями, пізніше — царями) московськими, а своїх підданих — московськими людьми. Назви «Москва», «Московия», «Московское государство» були офіційними урядовими

---

[42] *Трубецкой Н. С.* К проблеме русского самопознания. — [Б.м.], 1927. — С. 49.

[43] *Новосельцев А. И.* Христианство, ислам и иудаизм в странах Восточной Европы и Кавказа в средние века // Вопросы истории. — 1989. — № 9. — С. 31.

названми держави. Так її називала і вся Європа, країни Сходу, турки, араби та інші народи, а мешканців Московщини іменували «москвинами», «москвитянами», «московитами», «московитянами»[44]. Українці від XV ст. своїх північно-східних сусідів послідовно називають *москалями*, а їхню країну — *Московією*.

Як бачимо, *становлення російського етносу відбувалося далеко від Києва й усієї первісної Русі — Середньої Наддніпрянщини і не має до неї жодного стосунку*.

Багатоетнічний склад населення і своєрідність історичного процесу, що протягом значного часу тривав в умовах монголо-татарського ярма, спричинилися до того, що *формування російської народності розтягнулося більше ніж на три століття* (друга половина XII — кінець XV ст.) *і пройшло декілька етапів*. Поступово зростала територія держави, відбувався довготривалий процес формування російської мови, змінювалися духовні пріоритети і культура загалом, а все це формувало й нову ментальність усієї народності. Ця ментальність була досить своєрідною порівняно зі світосприйняттям південних русинів-українців. Росіяни в епоху Івана Грозного вже були мало чим схожі на росіян часів Андрія Боголюбського.

Характерною особливістю процесу формування російської народності було те, що в неї влився великий струмінь фінно-угорської і частково балтійської крові. Історичну роль фінно-угорського субстрату у формуванні антропологічного типу російського народу та деяких особливостей його мови й етнографічних рис визнають і самі російські дослідники (М. Покровський, В. Алексєєв, Т. Алексєева, Є. Горюнова, Г. Дебець, М. Левін, Т. Трофимова та ін.).

Отже, наявний у розпорядженні вчених фактичний матеріал доводить, що *«російський брат» за віком зовсім не «старший», а наймолодший*. Та й у спільній колисці він ніколи не був, бо поки народився, «колиска» вже розвалилася. До Київської Русі росіяни мають ту дотичність, що їхні землі деякий час напівформально входили до складу цієї держави, і майбутні росіяни засвоїли християнську культуру Київської Русі з багатьма українськими впливами, ос-

---

[44] Див.: *Наливайко Д. С.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — К., 1998. — С. 362.

кільки творцем Київської держави був український етнос, а також перейняли етнічну назву — *Русь*. Повністю має рацію відомий український історик Л. Залізняк, відзначивши, що «права Москви на історичну та культурну спадщину княжого Києва не більші і не менші, ніж права Мадрида, Лісабона, Парижа та Бухареста на історію та культуру латинського Риму. Як романські народи успадкували певні надбання римської культури, так і білоруси та росіяни увібрали у свій етновизначальний комплекс певні елементи культури княжого Києва. Однак, як перші не були безпосередніми творцями латинської культури Риму, так і другі мають опосередковане відношення до творення культури Київської Русі. Адже переважна більшість елементів останньої постала в межах Південної Русі, нехай і під зовнішнім впливом культури Візантії. До того ж, сталося це значною мірою ще до появи білорусів та росіян на історичній арені Східної Європи»[45].

«Русь”, «Росія», «Великоросія», «Малоросія»?

Походження назв *Русь, руський* остаточно не з'ясоване. З цього приводу вже понад двісті років ведеться жвава дискусія й існує широка наукова література з розмаїтими, часом полярно протилежними поглядами на цю проблему вчених різних поколінь. Були спроби пояснити назву *Русь* як запозичення і шукати її витоки то в Скандинавії (у варягів), то серед ірановомовних народів (сарматів). Інші вчені вважають цей етнонім споконвічно місцевим і його коріння шукають на Середній Наддніпрянщині. Однак дослідження етимології слова *Русь* має суто наукове значення. Для становлення національної самосвідомості східноєвропейських народів вирішальне значення мало не походження цього етноніма (норманське, іранське, автохтонне чи якесь інше), а *історія його вживання* в суспільно-політичній практиці різних державних утворень і в науковій літературі різних історичних періодів.

---

[45] *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. — С. 123.

Слово *русь* мало збірне значення (як *знать*, назви племен *чудь, сербь*, а також *чернь, челядь* та ін.), а одиничне значення — *русин* (множ. *русини*), як *чудин, болгарин* та ін. Деякі дослідники твердять, що в середині I тис. н. е. існувало окреме східнослов'янське плем'я русів. Але це припущення малоймовірне, бо руси, якби вони справді були як окреме плем'я, мали б уже досить високу матеріальну культуру, яка не могла б зникнути безслідно. Однак жодних слідів так званих русів археологи досі не виявили. Про таке плем'я нічого не сказано і в «Повісті минулих літ», яка перераховує всі основні східнослов'янські племена та їхні союзи.

Етнонім *рус (hrus)* уперше згадується в сирійській хроніці VI ст. н. е. стосовно якогось населення в Північному Причорномор'ї (можливо, окремого племені), етнічна атрибуція якого невідома. Цілком вірогідно, що на Середній Наддніпрящині цей етнонім мав також паралельну форму *рос*, відображену аж донині в топоніміці цього регіону. Тут течуть річки *Рось* з її притоками *Роська* та *Росава*, яка має притоку *Росавку*, а також *Роставиця (Раставиця)*. За припущенням деяких істориків, у давнину *Россю* називалася і якась річка на Чернігівщині, про яку в Іпатському списку літопису під 1187 р. сказано: «У той же рік пустошив [хан] Кончак по [ріці] Росі з половцями. А після цього стали вони часто пустошити по Росі в Чернігівській волості» («Літопис Руський», с. 343). Найвірогідніше, що роси (руси) в середині I тис. до н. е. — це одне з іраномовних сармато-аланських племен Середньої Наддніпрянщини, яке, можливо, входило в антський племінний союз. Назва *роси* — *руси* у своїй основі могла мати найменування річки. Густинський літопис свідчить, що назва *Русь* — «от реки глаголемая Рось» (Полн. собр. русск. летоп., т. II, СПб, 1843, с. 236). У процесі слов'янізації місцевого іраномовного населення етнонім *рос (рус, русь)* разом з іншими мовними елементами був сприйнятий слов'янами.

Паралельне вживання термінів з коренями *рос* і *рус* засвідчене і в давніх історичних документах. У східних джерелах переважає термін *руси*, у візантійських — *роси*, у західноєвропейських — *руси* (але іноді й *рос*, *роси*), а в давньоруській писемності перева-

жають назви *Русь, руський*, хоч зрідка трапляється й *росьский* («Правда Росьская»). Однак, край, у якому жили руси (чи роси), мав назву лише *Русь*.

Який термін давніший — *рось* чи *русь* — і досі не встановлено. Одні фахівці вважають давнішим *русь* (М. Тихомиров), інші — *рось* (Б. Рибаков), але обидві назви, без сумніву, дуже давні й сягають перших століть нашої ери

Є підстави вважати, що *руссю* спочатку називалися антські вояки-дружинники, а від них ця назва згодом перейшла на найпівденніший протоукраїнський союз племен — полян у трикутнику між Дніпром, Ірпенем та Россю (літописець відзначає: «поляне, яко нынѣ зовомая русь»). На час утворення давньоруської держави (очевидно, протягом VIII—IX ст.) назва *Русь* поширилася на всю Середню Наддніпрянщину, точніше — на Київщину, Чернігівщину і Переяславщину, які стали ядром Київської Русі. Згодом Руссю стали вважати всю Київську імперію.

У давньоруських джерелах термін *Русь* має подвійне значення: Русь первісна, наддніпрянська і Русь — уся Київська держава разом з приєднаними до неї землями неслов'янських племен і народів.

Подвійне розуміння назви *Русь* було поширене не тільки серед східних слов'ян, але й за рубежем, зокрема у Візантії. Наприклад, у творах візантійського імператора X ст. Костянтина Багрянородного йдеться про «далеку Русь» і протиставлювану їй «близьку Русь» у первісному, найдавнішому значенні цього терміна — як східнослов'янські землі над Дніпром.

Отже, *Руссю споконвічно називали сучасну територію України*, а прикметник *руський* вживався як самоназивання українців. Щоправда, у «Слові про Ігорів похід» засвідчений також етнонім *русичі*. Але він трапляється лише в цьому творі як авторський неологізм, «своєрідна формула високого стилю староруського поета»[46] і ніколи практично більше не вживався.

Етнічне визначення *руський* у розумінні «український» безперервно зберігалося протягом багатьох століть. Русинами називали себе українці у Великому

---

[46] *Ковалев Г. Ф.* Этнонимия славянских языков. Номинация и словообразование. — Воронеж, 1991. — С. 46.

князівстві Литовському, а у львівських міських книгах від 1599 р. навіть використовується термін «руська нація» (Natio Ruthenica). Тогочасні джерела переконливо засвідчують, що населення України та Білорусі чітко відокремлювало себе від московитів. У часи Козаччини для українців також природною і звичною була стара назва їхнього краю — *Русь*, а їх самих — *русини*. Та й уся Західна Європа протягом багатьох віків на означення України вживала назву «Русь». Особливо стійкою ця назва виявилася в західному регіоні України. Навіть у XIX ст. прикметник *руський* (тобто «український») ще входив до назв різних західноукраїнських політичних партій, літературних і наукових угруповань, альманахів, окремих праць тощо. Наприклад: *«Головна руська рада»* — перша українська політична організація в Галичині, що виникла у Львові 2 травня 1848 р., просвітнє товариство *«Галицько-руська матиця»*, *«Собор руських учених»* (1848 р.), *«Руська трійця»* (українські письменники М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), чотиритомна *«Історія літератури руської»* (тобто української) О. Огоновського та ін.

З етнонімами *русь, руський* пов'язана і самоназва *русин, русини*, ким називали (а подекуди й досі називають) себе прикарпатські й закарпатські українці. Цю ж назву зберігає корінне українське населення Словаччини, Польщі, Югославії, Румунії, на відміну від емігрантів-українців.

Таким чином, етноніми *русь, руський, русинський* — давні й органічні для українців найменування. Але через несприятливі політичні обставини й відсутність української державності після розпаду Київської Русі й занепаду Галицько-Волинського князівства термін *Русь* не став політичною атрибуцією на українській території. Його присвоїли собі наші північно-східні сусіди — росіяни.

Коли ж і як це сталося?

Час, причини, етапи і наслідки для українців втрати давньої назви їхнього краю *Русь* і поступове закріплення її у формі *Росія* за Московською державою глибоко і всебічно розкриті в монографії (на жаль, маловідомій широкому читацькому загалові) львівського дослідника Є. Наконечного «Украдене ім'я: Чому ру-

сини стали українцями» (Львів, 1998, 162 с., тираж 700 прим.). З цієї праці довідуємося, що присвоєння Московією давнього імені України — *Русь* відбулося в XIV—XV ст. і було зумовлене насамперед великодержавницькими амбіціями московських царів. Проте істотну роль у цьому відіграли й константинопольський патріарх та його церковна адміністрація.

Як відомо, після офіційного прийняття 988 р. князем Володимиром християнства візантійського обряду на Русі розпочалася організація церкви та розбудова її ієрархії. Руська православна церква підлягала владі константинопольського патріарха — глави всіх православних християн. Він особисто висвячував митрополита, який з 1051 р. стояв на чолі руської православної церкви (аж до XV ст. київськими митрополитами, за незначними винятками, і в переважній більшості єпископами були тільки греки). Глава руської православної церкви дістав титул «митрополита Київського і всія Русі», який зберігся в Україні аж до нашого часу. Київському митрополитові підпорядковувалися руські єпископи, а їм, у свою чергу, — священики та ченці (монахи). Сама ж церква називалася *руською*, оскільки були ще грецька, болгарська, сербська та інші православні церкви. Таким чином, крім етнічного й політичного, термін *Русь* набув ще й церковного значення.

З розширенням адміністративних меж первісної Русі й утворенням Київської імперії церковна юрисдикція київського митрополита поширювалася на всі новоприєднані території. Маючи сильну церковну владу й міцні позиції в суспільстві, київські митрополити часто дозволяли собі не в усьому коритися Константинополю, що викликало постійне незадоволення візантійських патріархів. Через це, коли на Заліссі утворилося й зміцніло Ростово-Суздальське, а згодом і Московське князівство, політика й ідеологічні засади яких базувалися на міцних підвалинах православ'я, правителі цих князівств здобули в константинопольських церковних ієрархів особливу прихильність і симпатію.

Після завоювання Залісся монголо-татарами позиції православної церкви на тих землях ще більше зміцніли, і константинопольський патріарх переконався, що на суздальсько-московських територіях ві-

зантійське православ'я має найміцнішу опору, а київський митрополит там буде слухнянішим. Так виникла ідея перенесення резиденції київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі, щоб «провчити» Київ за його часту опозицію до Візантії.

У 1299 р. за наказом вселенського патріарха київський митрополит Максим, за походженням грек, перебирається на Суздальщину, в улус Золотої Орди. До цього прихильно поставився і золотоординський хан.

Переселившись на Залісся, київські митрополити і там називалися «руськими». Одні з них іменували себе «митрополитами всія Русі», інші — «митрополитами Київськими і всія Русі»[47].

Управління руською православною церквою з боку візантійських духівників відбувалося у формі жвавого листування між канцеляріями константинопольського патріарха та руських митрополитів. З перенесенням резиденції київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі в цареградської церковної адміністрації виникла потреба *розрізняти власне Русь* (тобто територію тодішніх Київського і Галицько-Волинського князівств) *та її колишні колонії — Залісся і Новгород.* До речі, подібна ситуація колись виникла і в античній Греції. Поруч з метрополією Елладою утворилися численні колонії в Італії, Передній Азії, південній Русі та в інших районах Середземноморського басейну, часто з елінізованим («огреченим») населенням. У зв'язку з цим треба було термінологічно розрізняти метрополію і колонії. Елладу (тобто власне Грецію) назвали *Мікра Геллас* («Мала Греція»), а розкидані по морських узбережжях колонії — *Мегале Геллас* («Велика Греція»). Оскільки церковні книжники утворювали географічні назви, політичні терміни і титули на основі відомих їм історичних аналогій та прецедентів, вони так підійшли і до розрізнення давньої Русі та пізніше приєднаних до неї земель.

На Синоді константинопольського патріарха в 1303 р. під час розгляду питання про утворення Галицько-Волинської церковної митрополії було ухвалено називати тодішні Київське і Галицько-Волинське князівства *Мікра Росія* («Мала Росія», тобто «Русь старша, початкова, основна, давніша»), а Залісся й Новгородщину —

---

[47] *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — Львів, 1998. — С. 24, 31—35.

Мегале Росія («Велика Росія», що означало «Русь пізніша, похідна, новостворена»). Оскільки у Візантії здавна закріпилася назва наддніпрянських слов'ян з коренем *рос* («народ Рос»), вона відбилася і в терміні *Росія*, який остаточно утвердився на кінець XV ст.

Отже, терміни *Росія (Россия)*, *Малоросія*, *Великоросія* та всі похідні від них слова *сформувалися в церковних канцеляріях вселенського патріарха*.

Спочатку і титул «всія Русі», і назви *Мала Росія* та *Велика Росія* вживалися лише в церковній практиці й не поширювалися на світське діловодство. У сфері державного управління і суспільних відносин протягом X—XIII ст. Руссю вважалася лише Наддніпрянська Русь. Як видно з тогочасних літописів, якщо хтось із Новгорода, Ростова чи Суздаля вирушав до Києва, Чернігова або Переяслава, це сприймалося, що він «їде на Русь». Таким чином, *на території майбутньої Московщини під поняттям «Русь» розуміли сучасну територію України*. Новгородщина, Залісся та деякі інші провінції Київської імперії, оскільки ними управляла руська князівська та церковна адміністрація, вважалися «руськими землями», але самі вони Руссю ніколи не називалися.

Після відокремлення Залісся від Руської держави, коли воно було завойоване монголо-татарами й увійшло до складу Золотої Орди як її західний улус, назви *Русь, руський* побутували переважно серед церковних книжників, для яких синонімом до поняття «православна церква» була назва «руська церква». Однак трохи згодом, коли Московське князівство, виокремившись у першій половині XIII ст. з Володимиро-Суздальського, набуло значної економічної могутності й політичної ваги, об'єднало навколишні землі в одну централізовану державу, московські правителі захотіли почувати себе причетними до політичної та культурної спадщини Київської Русі й намагалися наслідувати її традиції. Вірнопідданий васал і ретельний слуга монгольських ханів, жорстокий і підступний московський князь Іван Калита, який за їхнім наказом воював проти Твері, Пскова та Смоленська, за виняткові заслуги перед Золотою Ордою дістав від її хана (царя) Узбека титул *великого князя «всія Русі»* (1328 р.). Проте цілком зрозуміло, що той титул не поширювався і не міг по-

ширюватися на всю Русь. Малася на увазі лише Русь татарська, в якій існувала «руська» (тобто православна) церква, а територія Русько-Литовської держави монголо-татарам була непідвладна, отже, й для влади новоспеченого князя «всія Русі» недосяжна. За таких умов титул «всія Русі» призначався лише для домашнього вжитку й означав «головний татарський васал», «головний татарський збирач податків на Заліссі». Цей високий титул з таким обмеженим значенням тоді не прищепився, і про нього швидко забули.

Зовсім інший зміст у першій половині XIV ст. мав титул *«усієї Русі»* в Галицько-Волинській державі. Цей титул разом з королівською короною дістав від папи римського в 1253 р. ще Данило Романович, який справді тоді панував над усією Руссю в давньому розумінні її етнографічного ареалу. Відтоді всі галицько-волинські князі, продовжуючи цю традицію, називалися князями і господарями «Руської землі» або «всієї Руської землі», а на печатках був відображений титул «короля Русі» (Rex Russiae). Галицький князь Роман Мстиславович, який зібрав усі етнографічні землі русинів, у літописі називається «самодержавцем усієї Русі».

На Заліссі, в Московщині, до титулу «всія Русі» повернулися знову наприкінці XV ст. На цей час (з 1448 р.) *руська православна церква остаточно поділилася на дві митрополії — київську та московську.* Церкву Русі та Білорусі (за тодішньою термінологією — Литви) очолював «митрополит Київський, Галицький і всія Русі», а на чолі самопроголошеної московської митрополії стояв свій митрополит, який, щоб не бути нижчим перед митрополитом київським, теж почав використовувати формулу «митрополит московський і всія Русі». У свою чергу, великі амбіції розпалилися і в московського князя Івана III. Завершивши об'єднання заліських земель навколо Москви й остаточно звільнившись від монголо-татарського панування, він, за аналогією до митрополита, проголосив себе *«Государем и самодержцем всея Руси»* (1492 р.), хоч ні митрополит, ні князь на Наддніпрянській Русі нічим не володіли й зовсім не мали підстав брати на себе титул «всія Русі». Цей титул використовували потім і наступники Івана III, хоч до назви країни він не мав

жодного стосунку, бо Московська держава аж до 1721 р. ніколи офіційно не мала назви «Русь», яка, в свою чергу, як назва держави після загибелі Київської імперії ніколи й ніде не поновлювалася. І в очах тодішніх західних європейців Московщина також не ототожнювалася з широко відомою в Європі Рутенією (тобто Україною), а московити — з рутенцями.

З поділом руської православної церкви на київську та московську митрополії започаткована константинопольською церковною адміністрацією традиція використовувати назви *Мала Росія* і *Велика Росія* ще більше зміцніла. Під її впливом галицький князь Юрій II (помер 1340 р.) як справжній спадкоємець Русько-Київської держави починав грамоти формулою: «Ми, Юрій, з Божої ласки природжений князь усея Малия Росії...» (1331 р. та ін.). І в грамотах константинопольських патріархів, починаючи з 1347 р., Галицько-Волинське князівство часто називається *Малою Росією* як протиставлення московським землям, тобто *Великій Росії.*

У XV—XVII ст. українські книжники й високі церковні ієрархи стали вживати термін «Росія» і плутати його з назвою «Русь». В офіційних документах того часу засвідчені такі титули: «Митрополит Кіевского престола и всея Росіи» (митрополит Мисаїл, 1476 р.), «митрополит Киевъский, Галицький и всея России» (митрополит Іпатій Потій, 1605 р.) та ін., а русини (українці та білоруси) іноді називали себе «російським» або «роським» народом, підкреслюючи тим самим свою національну відмінність від московських «русских».

У самій Московщині терміни *Росия, Россия* на позначення країни почали вживатися в XVI ст.: назва *Россия* вперше засвідчена в московській грамоті 1517 р., а в надрукованому 1577 р. у Московській Слободі «Псалтирі» вперше вжито назву «Великія Росіи».

Від середини XVI ст. *Россией* стали називати всю сукупність земель, що увійшли на той час до Московської централізованої держави. Протягом XVI—XVII ст. з'явилися також прикметники *росский, российский*. Як відзначив М. Костомаров, «слово *Россія* або *Росія, российский* було на початку книжним, риторичним, подібним до того, як Франція називалася Галлією, Польща — Сарматією, Німеччина — Германією, Угорщина — Паннонією і т. д. З половини XVII ст. вона стала офіціоз-

ною, але загальновживаним народним словом не зробилася до пізніших часів»[48].

У середині XVII ст. московський цар Олексій Михайлович, здобувши після Переяславської угоди 1654 р. протекторат над так званою Гетьманщиною, використав стару церковно-адміністративну термінологію константинопольської патріаршої канцелярії і в 1655 р. прийняв на себе титул *«всея Великая, Малая и Белая Руси самодержец»*.

Від другої половини XVII ст. і до першої половини XIX ст. Малоросія обмежувалася лише Лівобережною Україною, тобто Гетьманщиною (Полтавщина, Чернігівщина, а також м. Київ), поряд з якою були також землі Війська Запорозького (степова Україна) та Слобідська Україна. Для земель Війська Запорозького (південна Україна) царський уряд вигадав штучну назву «Новороссия». Слобожанщина, яка в урядовій мові тривалий час називалася «Слободская Украина», охоплювала всі східні етнографічні землі українців, тобто сучасну Харківщину, частину Сумщини, Донеччини, Луганщини, а також південь Бєлгородської, Воронезької, Курської і частково Ростовської областей Росії.

Незважаючи на те, що історична Гетьманщина («Малороссия») і Слобожанщина («Слободская Украина») були заселені одним народом — українцями, ці землі тривалий час мали в царській Росії різний державно-правовий статус: Гетьманщина до другої половини XVIII ст. зберігала деякі прикмети автономної держави (хоч і під зверхністю російського імператора), а Слобожанщина від самого початку належала до Московської держави як її південна провінція. Різницю між цими територіями відчували й українські письменники кінця XVIII — початку XIX ст., які могли навіть протиставляти Слобідсько-Українську губернію Гетьманщині, а Г. Сковорода називав «Малоросію» своєю матір'ю, а «Україну» (Слобожанщину) — тіткою.

Наприкінці XVIII ст. офіційна російська назва «Мала Росія», «Малоросія» почала поширюватися й на новоприєднані до Росії (після поділів Речі Поспо-

[48] *Костомаров Н. И.* Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею? // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1928. — Т. XXVII.

литої в 1772, 1793 і 1795 роках між Росією, Австрією та Пруссією) правобережні українські землі. З 1832 р. царський уряд запровадив для Правобережжя колоніальну назву «Юго-Западный край».

Незважаючи на всі потуги царських чиновників, штучна назва «Малоросія» в Україні не прижилася і ніколи не вживалася серед простого народу. Так само і в Московщині аналогічний грецький витвір «Великоросія» побутував лише в офіційних документах, а не в усному мовленні.

Щоб уникнути терміна «Малоросія», який царські колонізатори використовували як один з асиміляторських засобів, українська культурна еліта в XIX ст. вживала визначення «Южная Русь», «южнорусский» (наприклад, «Записки о Южной Руси» П. Куліша, «Букварь южнорусский» Т. Шевченка тощо).

Колоніальна назва «Малоросія» разом з етнонімом *малорос, малороси* поступово набуває образливого для українців забарвлення як ознака чогось нижчого й менш вартісного. На рівні малоросійства імперська Москва впродовж століть намагалася заморозити наш національний розвиток, що їй значною мірою вдалося зробити на загарбаних нею східних і південних теренах України. У Галичині, Прикарпатті й на Закарпатті, куди не сягнула загребуща московська рука, національна свідомість українців набагато вища[49].

На початку XVIII ст. відбулася *зміна назви Московської держави.* Цар Петро I намагався знищити почуття самобутності в українців та білорусів порівняно з московитами, а також і Московщину прилучити до європейської цивілізації. З цією метою він навіть мав намір перенести столицю до Києва. І для цього були певні підстави. «Україна цього часу являла яскравий контраст до Московії не тільки високим рівнем освіти і поширенням її в найширших народних масах, але й відмінністю загального духу культури, побуту і суспільних відносин. Тоді як Московія відгороджувалася від Заходу "китайським муром" і протиставлялася Європі, Україна з кінця XVII століття посилала значну кіль-

---

[49] *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — Львів, 1998. — С. 30—41, 75—90. Див. також: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — Т. І. — К., 1994. — С. 44, 248.

кість своєї молоді у вищі школи країн Західної Європи»[50]. То ж не дивно, що Петро І, прагнучи наблизити Росію до Європи, почав спиратися на культурний потенціал України, яка відтоді тривалий час живила Московщину інтелектуальними силами. «Уже сама належність до української національності була певним атестатом для обіймання високої посади в Москві»[51].

У XVIII ст. в Росії *не було жодної сфери інтелектуальної й адміністративної діяльності, в якій би не брали активної участі вихідці з Лівобережної України.* Ця діяльність була дуже плідною й результативною в політиці, науці, освіті, літературі, культурі, музиці, журналістиці, образотворчому мистецтві й особливо в церковному житті (за Петра І вся вища церковна ієрархія складалася виключно з українців та білорусів). Серед найвідоміших постатей, які з України потрапили до Росії, — син козака Миргородського полку Федора Чайки Петро Федорович Чайка (у Росії він переробив своє прізвище на Чайковського) — дід відомого композитора Петра Ілліча Чайковського, Григорій Полетика (уклав порівняльний словник шістьма мовами — російською, давньогрецькою, латинською, французькою, німецькою, англійською), Федір Емін (зачинатель нового літературного жанру в Росії — російського роману), талановиті художники А. Лосенко, Д. Левицький, В. Боровиковський, І. Мартос, всесвітньо відомі композитори М. Березовський та Д. Бортнянський і сотні інших культурних діячів. З України до Москви прийшли й перші граматики та словники церковнослов'янської мови, історичні твори та різноманітна література інших жанрів.

Міграція українських діячів у Московщину не завжди була добровільною, а досить часто й примусовою із застосуванням драконівських методів (особливо стосовно неповнолітніх хлопців, яких систематично набирали для співацької капели при царському дворі й насильно, часто назавжди, розлучали їх з батьками). Ті ж, хто перебирався до Росії добровільно, керувалися

---

[50] *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. — С. 129.

[51] *Пекарский П.* Наука и литература в России при Петре Великом. — СПб, 1862. — С. 2.

ся різними мотивами: одні шукали там чинів, нагород, почестей і слави, інші наївно сподівалися окультурити ту «варварську» країну, підняти її до українського рівня. Проте не минуло й півстоліття, як настало гірке розчарування. Розвиток Російської імперії пішов не так, як того хотіли київські книжники, а згідно з політикою і законами панівної російської нації.

«Причини поразки українців у їх змаганнях на культурному полі, спрямованих на реформування Московської держави і наближення її до дійсних культурно-історичних традицій Київської Русі, інакше кажучи — до українських традицій, пояснюються причинами державно-політичного і культурного порядку. Нова російська держава своїм стилем і своїми порядками була московського походження і не могла бути перетворена лише культурними засобами і культурними силами іншого народу. І тому було утопією ту державу культурно завоювати і реформувати в дусі і стилі зовсім іншого народу й іншої культури. Які б не були великі українські впливи в російській культурі, російська держава абсорбувала тільки те, що відповідало їй і психології російського народу. Українська культура не могла перемогти тенденцій і традиційного ладу російського люду, бо вона була їй чужою і тому чинила спротив, який пізніше перейшов у наступ і нищення української культури всіма адміністративними, поліційними засобами держави»[52]. До цього слід додати, що послідовна, тривала і цілеспрямована боротьба російського царизму проти всього українського була спрямована не тільки на нищення багатовікових культурних здобутків нашого народу, але й на зміну його ментальності, перетворення його в пасивне «стадо баранов». Батогом (репресивними заходами) щодо простого люду і пряником (роздаванням привілеїв, дворянських звань, нагород, престижних і вигідних державних посад, маєтків з кріпаками) стосовно колишньої козацької старшини та її нащадків російській царській владі значною мірою вда-

---

[52] *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — Нью-Йорк — Париж — Торонто. — 1987. — С. 288. Цит. за працею: *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — Львів, 1998. — С. 86.

лося досягнути своєї мети — знекровити українську еліту, знищити в ній почуття національної свідомості й солідарності і в такий спосіб обезглавити українське суспільство. Для України це мало фатальні наслідки. Адже коли в XIX ст. у багатьох народів Європи почався історичний етап національного відродження, і в них (зокрема, у західних і південних слов'ян) національно-патріотичні рухи очолили найбільш заможні, освічені і впливові верстви суспільства, в Україні переважна більшість представників панівних класів (дворяни, буржуазія) вже були настільки денаціоналізовані, що сприймали українську ідею байдуже, а українська мова, яка стала мовою переважно неосвічених селян, культура й національні інтереси українського народу загалом для них уже були далекими, чужими і навіть ворожими. Через це в боротьбі з українським національно-визвольним рухом денаціоналізована українська суспільна еліта, за незначними винятками, по суті виступила союзником царизму.

У 1721 р. за указом Петра I Московська держава дістала назву «Российская империя», яка об'єднала, крім власне російського, також й іншоетнічні та іншомовні народи. Похідний від іменника *Россия* прикметник *российский* став означати належність до Російської імперії.

Змінюючи назву своєї держави, Петро I прагнув таким чином не тільки знищити почуття окремості українців та білорусів стосовно московитів, але й привласнити величезні політичні та культурні надбання Київської Русі. Однак постає питання: чому в такому разі він не використав традиційного терміна *Русь* («Русская империя»), а запозичив грецький термін *Россия*? Річ у тому, що слово *Русь* у Московщині серед простого люду не вживалося. І там, і в усій Європі знали, що *Русь* — це край, який лежить північніше Чорного моря над Дніпром, Дністром, Бугом і Сяном. Якби *Руссю* було названо й Московську державу, це скрізь могло б сприйматися, що вона стала частиною споконвічної Русі-України. Щоб з'єднати Україну й Московщину в одну державу, в якій геополітичним центром сприймалася б московська територія, а Україна виступала б як придаток до неї, Петро I і вда-

вся до штучного, але на той час досить поширеного церковного терміна *Росія, Россія*[53].

Давній термін *Русь*, узятий в українців, у формі прикметника *русский* від XVI ст. в Московщині почав спорадично використовуватися для назви російської народності. Варто звернути увагу на незвичну атрибутивну форму цього етноніма. Адже самоназви всіх слов'янських народів є субстантивними й відповідають на питання іменника *хто?* (*українець, білорус, поляк, чех, словак, хорват*), а не присвійного прикметника *чий?* Росіяни ж, на відміну від закономірної самоназви українця у часи Київської Русі — *русин (хто?)*, коли йдеться про їхню національну належність, відповідають на питання *чий? («русский»)*, тобто фактично стверджують, що йдеться про тих, котрі належать русинам[54]. Проте є й інше тлумачення цього етноніма. На думку деяких дослідників, самоназву *русские* слід вважати реліктом колоніальної клички слов'янізованої чуді. Як відомо, протягом X—XII ст. київські та новгородські культуртрегери у процесі християнізації цих племен нав'язали їм богослужбову мову Києва і назву, яка вказувала на належність їх до Русі («русские»)[55]. За іншою версією, атрибутивна форма терміна *русский* пояснюється монголо-татарським впливом. У підвладному монголо-татарам Заліссі, згідно з їхніми уявленнями про державний устрій, будь-який підданець втрачав свою особистість, навіть національну належність, і ставав річчю, власністю правителя, який може ним довільно розпоряджатися. Зокрема, чудський за походженням підданий, що був власністю руського князя, для монголів теж ставав руською людиною, а не індивідуальною особистістю. При частих переписах прикметник *русский* закріпився серед населення Залісся на означення етноніма (народного імені)[56]. Через це й мова

---

[53] Детальніше див.: *Цегельський Л.* Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»? — Львів, 1907. — С. 57. Див. також: *Наконечний Є.* Зазнач. праця. — С. 87.

[54] *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — С. 90—91.

[55] *Липа Ю.* Призначення України. — Нью-Йорк, 1953. — С. 153.

[56] *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — С. 93.

цього народу стала називатися «русским языком», а не «российским» (хоч М. Ломоносов назвав свою працю «Российская грамматика»), бо це означало б «мова всіх народів, які входять до російської держави».

В офіційному вжитку етнонім *русский* закріпився наприкінці XVIII ст., коли цариця Катерина II «высочайшим повелением» остаточно наказала московському народові називатися «русскими» і заборонила йому вживати назву «московитяне». Однак етнонім *русские* чи *руськi* зовсім не сприймали сусідні з Московщиною народи — білоруси, поляки і тим більше українці, які не могли змиритися з тим, щоб їхня давня самоназва була перенесена на московитів. Першими на компроміс пішли поляки як найменш зацікавлена сторона: щодо московитів, які стали називати себе *русскими*, вони почали вживати похідний від грецького слова «Росія» термін *росіяни* (Rosjanie, Rosjanin, Rosjanka). Услід за ними цей термін у писемній мові, а потім і в усному мовленні почали використовувати й українські та білоруські автори, і в українській мові він став літературною нормою. На відміну від цього, в білоруській мові вживання термінів *рускi, расiйскi* згодом було пристосоване до норм вживання рос. *русский, российский*.

Двозначність і некоректність прикметникової форми етноніма *русский* були очевидні й для самих росіян. Протягом XVIII—XIX ст. вони робили спроби виправити цей термін, запровадивши замість нього субстантивовані форми *россы, россіяне*. Однак ці форми, породжені високим «штилем», стали сприйматися як архаїчні й не прижилися[57].

У російському прикметнику *русский* злилися два поняття: *руський* (тобто «український») і *русский* «російський», а це призводить до непорозумінь і навіть до політичних спекуляцій. У сучасних російських засобах масової інформації і навіть у деяких наукових працях поняття *руський* епохи Київської Русі, що однозначно означає «український», передається словом *русский* і трактується як «російський». Пропозиція академіка Д. Лихачова увести в російську мову прик-

---

[57] *Агеева Р.* Страны и народы: Происхождение названий. — М., 1990. — С. 152; *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — С. 92.

метник *русьский* від іменника *Русь*, на відміну від *русский* у значенні «російський», не знайшла підтримки з боку російських учених і російської громадськості. Більше того, нині стало модним навіть підміняти поняття *Древняя Русь, древнерусский* (тобто «належний до періоду Київської Русі») простішими і декому вигіднішими *Русь* (у розумінні «Росія»), *русский.* А звідси — далекосяжні висновки: Київська Русь — це те саме, що й Росія, а давньоруська мова — це «русский язык». Отже, виходить так, що нинішня російська мова звучала у золотоверхому стольному граді Києві, а це значить, що давньоруські мешканці Києва (та й усе слов'янське населення Київської Русі) були *русскими,* тобто росіянами. Коли і звідки взялися тут українці, для багатьох українофобів залишається загадкою. Для її розгадки дехто робить спробу відродити сумнозвісну гіпотезу середини минулого століття акад. М. Погодіна, щиро вірячи, услід за ним, що в давньому Києві й на всій Наддніпрянщині споконвічно жили росіяни, а українці нібито прийшли сюди з-під Карпат і заселили спустошені монголо-татарами простори аж наприкінці XV ст. Як ми вже відзначали, неспроможність цієї гіпотези переконливо довів ще М. Максимович відразу ж після її появи. Відтоді минуло понад століття, і дослідники давньоруської історії й давньокиївської писемної мови досягли величезних успіхів. Усі пізніші студії писемності Київської Русі, що базувалися на вивченні самих документів і фактів, а не на кон'юнктурних настановах, підтвердили слушність аргументації М. Максимовича про автохтонність українського населення на Середній Наддніпрянщині й, зокрема, у Києві, розкрили історичні передумови і сам процес формування ранніх східнослов'янських народностей, після чого гіпотеза М. Погодіна сприймається як прикре непорозуміння. Адже навіть нинішня елементарна шкільна програма з історії України забезпечує мінімум знань для правильної орієнтації в етномовній ситуації у Київській Русі, і кожен школяр має знати, що *Київська Русь — це не Росія, а руська мова — це не російська мова.*

Маніпулювання термінами *Русь, русский, Россия* в політичних інтересах не обмежується лише погодінською гіпотезою. Адже назва країни *Росія* засвідчена...

у «В(е)лесовій книзі», що в досвідченого читача викликáє неабияке здивування. Цю книгу, написану на дерев'яних дощечках, від яких через воєнні лихоліття дослідники мають лише фотокопію однієї з них і транслітерований та перекладений Ю. Миролюбовим на сучасну російську мову текст усіх збережених дощечок, деякі аматори нашої старовини вважають найдавнішою пам'яткою України-Русі й відносять її до V—IX ст. Проте філологи-славісти цілком обґрунтовано сумніваються в автентичності «В(е)лесової книги», бо в ній натрапляємо на багато різних недоладностей у змісті й формі викладу, що абсолютно суперечать загальновідомим і безсумнівним історичним та мовним фактам.

Крім величезної кількості (понад 400) старослов'янських (тобто староболгарських) і штучно сконструйованих під старослов'янські фонетичних та лексичних компонентів (як саме вони могли потрапити в «українську» пам'ятку язичницької доби, невідомо, бо до прийняття християнства на Русі було ще дуже далеко), «мовного вінегрету» з химерно змішаних елементів майже всіх слов'янських мов різних історичних періодів їхнього розвитку, що являє собою своєрідний «загальнослов'янський суржик», у «В(е)лесовій книзі» дуже насторожує її виразна проросійська ідеологічна спрямованість.

Анонімний автор цього твору вважав, що слов'яни походять з Індії, їхню основу становили росіяни, від яких відгалузилися всі інші слов'янські народи. Він твердить, що найперші міста виникли в Росії («оу Росіѣ»), що «руські» (тобто русини-українці) прийшли також з Росії («од Росіе») на наддніпрянські землі, і там Кий заснував місто Київ (спочатку воно мало назву *Індікиїв*). Прийшовши з Індії, слов'яни ще не були християнами, але вже були готові до сприйняття християнства. Однак справжнє християнство — це лише православ'я, бо західні слов'яни мають хибну віру (католицьку). Оскільки слов'яни колись були єдині, така єдність має бути відновлена для того, щоб усі вони створили єдину велику і могутню спільнослов'янську державу під гегемонією Росії.

Дуже дивно, що цей замаскований під старовину політичний памфлет якогось російського великодержавника-шовініста XVIII або XIX ст. дехто називає

«скрижалями буття українського народу», писемною пам'яткою, якою слід пишатися, якнайширше її популяризувати і навіть включати її до шкільної програми. Уже саме некоректне, недоречне вживання назви *Росія* в пам'ятці нібито V—IX ст., коли цього терміна не було і не могло бути (він з'явився на початку XIV ст.), незаперечно свідчить (разом з багатьма іншими доказами) про те, що «В(е)лесова книга» — це в основному фальсифікація, хоч деякі дощечки могли бути давніми (або скопійованими з оригіналів). Цілком очевидна й необізнаність її автора з історією топонімів *Русь, Росія,* чим він викрив сам себе як фальсифікатор. Однак не можна виключати й того, що автор-підроблювач «В(е)лесової книги» використав якийсь невідомий давній документ (літопис, хроніку, легенду), створений первісним кириличним письмом, тобто пам'ятку від того періоду, який досі в науці вважається безписемним, але вона, якщо справді була, не дійшла до нашого часу.

Мовна ситуація в Київській Русі

Розглядаючи мовні проблеми в Київській Русі, слід чітко розрізняти два рівні функціонування мови в давньоруському суспільстві — *діалектний і літературний.*

У Київській Русі існували дві форми усної мови (усне народне діалектне мовлення та усно-літературні *койне*, тобто «спільні діалекти» для багатьох верств населення) і дві писемно-літературні мови — *давньокиївська* (давньоруська) і *церковнослов'янська.*

Найпоширенішою формою функціонування мови в епоху Київської Русі було *усне народне мовлення,* яке реалізовувалося в численних діалектних варіантах. Сільське діалектне мовлення в більшості регіонів відзначалося лінгвістичною чистотою й еволюційною наступністю, що зумовлювалося різким протиставленням у той час села і міста. На відміну від міст з їхнім різноетнічним і різномовним населенням, пануючою християнською ідеологією та культурою, село зберігало споконвічну народну культуру, мову й тися-

чолітні язичницькі традиції. Але сільське народне мовлення ніколи не було однорідним навіть на ранній (протоукраїнській) території, а тим більше — на всій території Київської Русі. Хоч, наприклад, волинянин і наддніпрянець чи прикарпатець і переяславець цілком могли порозумітися між собою, їхнє мовлення помітно відрізнялося і фонетикою, й окремими словами, і деякими мовними зворотами.

Ще більша мовна різниця була помітна між віддаленішими територіями — наприклад, між мовою селян Київщини і Полоччини та Смоленщини або Псковщини і Новгородщини. Саме в мові тогочасних селян у різних діалектних ареалах формувалися і розвивалися ті фонетичні й граматичні риси, які стали як спільним надбанням, так і розрізнювальними особливостями української, російської та білоруської мов.

Про стан і особливості давньоруського мовлення жодних прямих свідчень ми не маємо, бо магнітофонів тоді ще не було і живої народної говірки ніхто не міг зафіксувати. Ніхто не здогадався й детально описати особливості тогочасної народної мови. Про це можна міркувати лише на основі *писемних пам'яток,* але при встановленні часу появи окремих діалектних рис за давніми писемними текстами треба бути дуже обережним і ставитися до них критично. Адже до нас дійшли писемні пам'ятки, починаючи з другої половини XI ст., тобто майже через століття після прийняття християнства (ні з X, ні з першої половини XI ст. ніяких писемних джерел ми не маємо, хоч вони напевне були, але загинули в часи лихоліть). Крім того, час фіксації в писемних текстах певного діалектного явища можна було б вважати й часом його виникнення в живому народному мовленні лише в тому разі, якби давньокиївські книжники мали своїм завданням стежити за появою нових рис та особливостей у народних діалектах й обов'язково використовувати їх у писемній мові. Насправді ж усе було навпаки: книжники *свідомо уникали* будь-яких простомовних народних рис, бо керувалися офіційною настановою про те, що живе народне мовлення не слід допускати у священні книги — це вважалося блюзнірством.

Розрив між літературною і народно-діалектною мовами в епоху Середньовіччя був дуже істотним, і про це слід постійно пам'ятати. Тому не можна, наприклад,

цитувати уривок з «Повісті минулих літ» або зі «Слова про Ігорів похід», написаних тодішньою літературною мовою з багатьма церковнослов'янськими рисами, і на тій підставі, що вона не схожа на сучасну українську мову, робити висновок, нібито ніякої української мови в той час ще не було. Але ж вона існувала в усному, народнорозмовному варіанті.

При фронтальному обстеженні церковнослов'янських пам'яток другої половини XI ст. і пізніших, таких як Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр., Збірники Святослава 1073 і 1076 рр., Архангельське Євангеліє 1072 р. та інших книг київського походження, створених церковнослов'янською мовою, знаходимо серед церковнослов'янської мовної стихії десятки й сотні прикладів відбиття мовних рис, характерних для живої української мови. Це — специфічний гортанний звук *h* замість вибухового *g*, специфічно український голосний звук *и*, що виник унаслідок злиття давніх *ы*, *і*, взаємно наближені ненаголошені голосні $е^и$ та $и^е$, голосний *і* на місці давнього ѣ («ятя»), чимало притаманних українській мові морфологічних особливостей, місцеві слова, такі як *бага́тьє, багно́, гай, гле́чик, гре́бля, жада́ти, жи́то, зоря́, кожу́х, крини́ця, ла́зня, оболо́нь, полони́на, тули́тися, хова́тися, яр* та чимало інших.

Ще більше живомовних українських рис засвідчують давньокиївські пам'ятки світських жанрів. Наприклад, у «Слові про Ігорів похід» (кінець XII ст.) відбито повноголосся *(ворота, голова, голосъ, полонені, хороброє)*, закінчення *-ові, -еві (-єві)* в дав. відмінку іменників чол. роду *(Дунаєві, Игореві, Романові, королеві)*, кличний відмінок іменників *(Бояне, дружино, княже, Всеволоде, господине)*, форми дієслів теперішнього часу з м'якими закінченнями *-ть (велить, плачуть, ржуть)* і багато інших.

Місцеві діалектні риси виникали і в інших регіонах Київської Русі — на Полоччині й Смоленщині, на Новгородщині й Псковщині. Наприклад, новгородські писемні пам'ятки ще з кінця X ст. відбивають так зване «цокання» і «чокання», тобто змішування у вимові м'яких приголосних *ц* і *ч*, а в псковських пам'ятках з XII ст. відображено нерозрізнення приголосних *з — ж, с — ш*.

Отже, всі відзначені діалектні риси на українській та інших територіях у другій половині XI — у XII ст. були для мовлення тодішніх книжників настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім настановам дотримуватися традицій, усе ж таки проникали в писемність, і писарі їх навіть не помічали. Переписуючи книжку, вони подумки проговорювали текст своєю рідною говіркою, через що робили помилки, і чимало діалектних рис потрапляло до тодішніх книг. Виникали ж такі риси набагато раніше, задовго до утворення Київської Русі й міфічної давньоруської народності. На думку відомого історика російської мови М. Русинова, між часом виникнення діалектної риси і її першою фіксацією минало щонайменше століття, а в деяких випадках — і декілька століть.

Ми відзначили велику кількість українських діалектних особливостей, які в X—XI ст., без сумніву, вже існували. Проте вони ще не створювали сучасної української мовної системи. Їй бракувало цілої низки фонетичних рис, що були наслідком *занепаду зредукованих* (тобто дуже коротких) голосних *о* та *е*, які на письмі позначалися відповідно через ъ та ь.

Протягом XI—XIII ст. зредуковані голосні занепали в усіх східнослов'янських діалектах. У ранньоукраїнських говорах цей процес відбувся найраніше (в XI — першій половині XII ст.) і спричинився до появи нових фонетичних особливостей української мови. Так, унаслідок занепаду зредукованих *ъ* та *ь* в українській мові голосні *о*, *е* в нових закритих складах перейшли в *і* (*во-лъ → віл, ко-нь → кінь, но-чь → ніч*), замість давніх сполучень *-ръ-*, *-рь-*, *-лъ-* з'явилися сполучення *-ри-*, *-ли-* (*кръвавыи → кривáвий, грьмѣти → гримíти, глътати → глитáти*); приголосний *л* у певних позиціях перейшов у короткий звук *ў* (*вóўна, вóўк, пóўний, тоўстúй, моўчáти*, які на письмі передаються як *вóвна, вóвк, пóвний, товстúй, мовчáти*); відбулося пом'якшення суфікса *-ский* у *-ський*, подовження приголосних у словах типу *сбожие → сбожье → збіжжя, зелие → зелье → зілля, житие → житье → життя́, судия → судья → суддя́, ночию → ночью → ніччю* та ін.

Таким чином, рубіж XI—XII ст. можна умовно визнати *часом завершення формування української мови*

і початком нового етапу її історії, коли вона в народнорозмовному варіанті вже набула в основному всіх притаманних їй мовних рис. Такий висновок збігається і з поглядами українських мовознавців XIX — першої половини XX ст. на час виникнення української мови. Наприклад, П. Житецький ще в 1876 р. дійшов висновку, що система голосних звуків української мови визначилася вже у XII—XIII ст. На думку О. Потебні, українська мова за часів Київської Русі вже існувала. Всесвітньовідомий учений академік А. Кримський, дослідивши величезний фактичний матеріал, категорично твердив, що жива українська мова XI ст. «стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена»[58].

Крім народного усного діалектного мовлення, у містах Київської Русі існували так звані *усно-літературні койне* наддіалектного типу. Вони утворювалися в процесі взаємин різних верств населення і представників різних етноплемінних груп, формувалися на основі якогось конкретного діалекту або вбирали в себе й мовні елементи інших діалектів, а також різноманітну термінологічну лексику, професіоналізми, жаргонізми тощо. Койне використовували купці, дружинники, князівські адміністратори, ремісники. У кожному місті ці койне мали свої особливості, тому їх не можна сприймати як спільний давньоруський мовний стандарт і називати його давньоруською мовою.

Для всієї території Київської Русі спільними були дві літературні мови — церковнослов'янська і давньокиївська (її традиційно називають також давньоруською).

Церковнослов'янська мова за походженням — старослов'янська (інша назва — староболгарська, бо вона виникла на основі одного з македонських діалектів староболгарської мови). Ця мова прийшла до нас разом із священними книгами після прийняття християнства і стала мовою православної церкви, освіти і культури. На східнослов'янському ґрунті ця мова за-

---

[58] *Шахматов О. — Кримський Аг.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв. — К., 1924. — С. 107.

знала впливу місцевих народних говорів і стала помітно відрізнятися від староболгарської мови. У науці вона дістала назву «церковнослов'янська мова». Однак, незважаючи на значні місцеві впливи, церковнослов'янська мова не змінила своєї суті. Вона залишилася спільною мовою всіх православних (а пізніше також і греко-католиків) як на Русі, так і в інших слов'янських християнсько-православних країнах. Для східних слов'ян вона була хоч і зрозуміла, проте все ж таки не рідна.

Усі державні й світські культурні функції на всій території Київської Русі виконувала *давньокиївська (давньоруська)* писемно-літературна мова. Вона виникла на основі місцевих мовних традицій фольклору, суспільно-політичної практики і дружинного епосу за зразками й мовними моделями старослов'янської мови. Маючи розгалужені стилі (юридично-діловий, літописний, світсько-художній), давньокиївська писемно-літературна мова функціонувала паралельно з церковнослов'янською мовою (деякі вчені вважають ці мови лише двома жанрами тієї самої літературної мови). Це — мова збірника законів «Руська правда», літопису «Повість минулих літ», а також «Слова про Ігорів похід», «Повчання Володимира Мономаха», «Моління Данила Заточника» та ін. У різних регіонах Русі ця писемно-літературна мова поступово збагачувалася місцевими лексичними й стилістичними особливостями і згодом стала основою формування української, білоруської і частково російської писемно-літературних мов давнього періоду. Проникнення ж місцевих народнорозмовних елементів у церковнослов'янську мову спричинилося до виникнення *української, білоруської та російської редакцій* церковнослов'янської мови. Таким чином, церковнослов'янська мова по суті стала сукупністю багатьох (східнослов'янських, сербської, болгарської) її редакцій.

Проте слід сказати, що спільність і церковнослов'янської, і давньокиївської (давньоруської) мов для всієї території Київської Русі від самого початку була дуже відносною. Правильніше було б говорити про *спільність не самої мови, а лише писемних текстів.* Церковнослов'янські й давньоруські тексти були вже

з найдавнішого часу лише своєрідними графічними формулами, які читали в різних регіонах по-різному, вимовляючи слова «на свій лад». Той самий текст, прочитаний з книжки, скажімо, у Києві, Полоцьку й Суздалі, сприймали як різними мовами. Але «законодавцями моди» в книжній вимові, звичайно ж, були столичні (тобто київські) книжники. Зокрема, вони вимовляли g як *h*, ѣ («ять») як *і;* и, і як *и;* приголосні перед голосними *и, е* вимовлялися твердо тощо.

Київська вимова писемних текстів з типовою для неї українською фонетикою впливала на вимову книжників і в інших регіонах. Особливо поширилася ця вимова у другому за значенням культурному центрі держави — у Новгороді й усій Новгородській землі — найдемократичнішій і найосвіченішій з-поміж далеких північно-східних провінцій Київської імперії. Завдяки широкій грамотності населення Новгородської республіки київська книжна вимова як орфоепічний еталон проникла в усі сфери життя й усі верстви суспільства не тільки в містах, але і в селах настільки глибоко, що стала органічною частиною повсякденного народного мовлення, вплинула на формування новгородських діалектів і збереглася аж до нашого часу. Така специфічна фонетична риса сучасного північного наріччя російської мови, як вимова голосного звука *і* на місці колишнього ѣ («ятя»), тобто вимова *звірі, тєрпініє, іміті, нарікаті, в Рімі, тобі, Мікіті* замість *звєрі, тєрпєніє, імєті, нарєкаті, в Рімє, тобє, Мікітє* існувала в новгородських говірках, починаючи з кінця X ст., про що свідчить спорадична заміна ѣ літерою и (= і) у найдавніших пам'ятках новгородської писемності X—XIII ст. Ще й нині в північній та в західній частинах середньоросійських говірок вимовляють *на столі, на коні, к землі, ріка, білой, всі, мні, тебі, себі* тощо.

Під впливом київської орфоепії на всій території Київської Русі поширилася літературна вимова гортанного звука *h* замість церковнослов'янського, псковсько-новгородського, володимиро-суздальського і московського вибухового *g*. Ще наприкінці XVIII ст. вимова у світському стилі *h* замість *g* в обох російських столицях вважалася правилом доброго тону. Але вже з кінця XVII ст., коли в 1686 р. Київська

митрополія була незаконно й насильно приєднана до Московського патріархату[59], поступово почалася боротьба проти української вимови текстів у церквах під час богослужінь. Священикам наказували вимовляти церковнослов'янські тексти по-російському, тобто г як [g], ѣ як [je], а не [i]; и як [i], а не [ы]; е як [je], а не [e], пом'якшувати приголосні перед голосними *е, и* й навіть «акати» («Памілуй мя, Боже, па вєлікай міласті тваєй...», хоч церковнослов'янська мова акання ніколи не знала!), «дабы никакой розни и особого наречия не было».

Шалений наступ на все українське посилився за царювання Петра І. У 1720 р. він видав указ, щоб усі книги з українських друкарень «исправления ради и согласия с великороссийскими» надсилали до Синодальної контори, а для нагляду над друкарнями призначали цензорів, які мали стежити за тим, чи виконуються настанови цього указу. Однак російській світській і церковній владі ще довго довелося змагатися з українським впливом на церковнослов'янську мову.

---

[59] Після хрещення України-Русі в 988 р. Українська церква протягом 698 років існувала в канонічній єдності з Константинополем незалежно від Московського патріархату, який виник набагато пізніше. Московська церква проголосила себе автокефальною (тобто не залежною ні від Києва, ні від Константинополя) й обрала собі митрополита в 1448 р. Проте цю акцію не визнали ні Вселенський патріарх, ні найвищі ієрархи інших православних церков, і протягом 141 року Російська православна церква вважалася не канонічною (незаконною). Її канонічність було визнано й обрано першого патріарха цієї церкви за участю Константинопольського патріарха лише в 1589 р. Після приєднання України до Росії в 1654 р. й особливо після Андрусівського перемир'я з Польщею 1667 р., за яким Росія одержала більшу частину Правобережної України, московські царі та патріархи прагнули ліквідувати й церковну незалежність України. Особливо на цьому наполягав патріарх (з 1674 р.) Яким (Савелов). Разом з московським царем він декілька разів звертався до Константинопольського патріарха, просячи його уступити Москві Українську церкву, але згоди на це не діставав. Тоді Москва за допомогою українського гетьмана І. Самойловича, долаючи рішучий опір українського духівництва, протягом 1684—1686 рр. самочинно приєднала Українську церкву до Московського патріархату. Але треба було все ж таки мати формальну згоду Константинопольського патріарха. Для цього навесні 1686 р. патріарх Яким

Протягом XVIII ст. вимова церковнослов'янських текстів була, нарешті, зрусифікована не тільки в Росії, але і в Україні. Така вимова на російський лад в українських церквах, що визнають зверхність Московського патріархату, триває й нині. Лише в деяких словах (наприклад, *Господь, господин, Галилея, Голгофа* та ін.) вимова українського задньоязикового *h* замість російського *g* залишилася в усіх православних церквах України, Росії і Білорусі.

Значною своєрідністю відзначалося становлення *російської мови*, що було зумовлене особливостями формування російського етносу.

У другій половині XII — першій половині XIII ст. на території сучасної Європейської Росії сформувалися дві групи діалектів: новгородський, псковський та ростово-суздальський, з одного боку, і менш виразний (з багатьма локальними відмінностями) діалект Верхньої і Середньої Оки та межиріччя Оки і Сейму — з іншого.

послав до Константинополя досвідченого дяка Нікіту Алексєєва, який привіз патріархові Діонісію грамоти з проханням віддати Москві Київську митрополію з усіма її єпархіями і щедрі подарунки. Однак Царгородський патріарх вважав таку злуку незаконною і спочатку прохання Московського патріарха знову відхилив. Тоді спритний Нікіта Алексєєв вирішив звернутися безпосередньо до турецької влади, від якої був залежний Константинопольський патріарх. Коли недавно обраний патріарх Діонісій приїхав до м. Адріанополя, щоб нову його посаду затвердив Великий візир Османської імперії, там уже був московський посланець і встиг домовитись із турецьким володарем. Великий візир, будучи непоганим політиком, хотів зберегти добрі стосунки з Москвою і нейтралізувати Росію у війні Туреччини з Польщею, Австрією та Венецією, а тому наказав патріархові Діонісію задовольнити прохання Москви. Лише після цього у травні 1686 р. Діонісій видав грамоту про передачу Української церкви під юрисдикцію Московського патріархату, взявши за це від московського посла доброго хабара — 200 золотих червінців і 120 чорно-лискучих соболів. Однак невдовзі через цей неканонічний вчинок Діонісій був позбавлений патріаршого престолу, але церковну автономію Україні так і не повернули. (Детальніше див.: *Никольский Н.* Патриаршество в России // Энциклопедический словарь о-ва «Бр. А. и И. Гранат и К°». — Изд. 7. — Т. 31. — М., [1915]. — С. 376—378; *Огієнко І. І.* Українська церква. — К., 1993. — С. 157—194).

Північна діалектна група мала такі найхарактерніші особливості:

а) окання (тобто відсутність акання);

б) проривна вимова задньоязикового *g;*

в) цокання і чокання (нерозрізнення приголосних *ц* і *ч* у північно-західній частині північноросійського діалекту) під впливом сусідніх прибалтійсько-фінських мов, які, на думку дослідників, виникли в VII ст. н. е.: *бóцка* «бочка», *мец* «меч», *нацáльник* «начальник», *ноць* «ночь», *цеты́ри* «четыре», *мýцити* «мучити», *хоцý* «хочу»; *жречь* «жрец», *пятничя* «пятница», *младéнча* «младенца», *отьчá* «отьца», *в ручé* «в руце», *двáчать* «двадцать» та ін.;

г) зближення у вимові приголосних *з — ж*, *с — ш*, яке почалося, найвірогідніше, ще в VI—VII ст.: *враздá* «вражда», *друзúна* «дружина», *грéсныи* «грешный», *вáсими* «вашими»; *гвóжди* «гвозди», *Герáшим* «Герасим», *жернó* «зерно», *помáжати* «помазати», *остáлошь* «осталось», *ожéрче* «озерце» та ін.;

ґ) наявність сполучень *гл*, *кл* на місці давніх *dl*, *tl*: *мы́гло* (< *mydlo*) «мыло», діал. *клещ* «лящ» (< *tlešč*) та ін.;

д) тверде закінчення *-т* у 3-й особі дієслів: *нóсит, пúшет, знáет, нóсят, пúшут, знáют*; чимало специфічних лише для цих говорів слів тощо.

Південний діалект відзначався:

а) аканням;

б) фрикативною вимовою задньоязикового *г;*

в) формами займенників у род. і знах. відмінках *мене́, тебе́, себе́* (а не *меня́, тебя́, себя́*), м'яким закінченням *-ть* у 3-й особі дієслів: *нóсить, пúшеть, знáєть, нóсять, пúшуть, знáють;*

г) відсутністю цокання і шепелявої вимови свистячих приголосних *з, с* та ін., а також місцевою лексикою.

У процесі піднесення Московського князівства, яке з другої чверті XIV і до першої чверті XVI ст. зуміло об'єднати в єдиній державі всі північноросійські і північно-східну половину південноросійських князівств, провідну роль став відігравати ростово-суздальський діалект, до складу якого входив і московський говір.

З XIV ст. на стику північних і південних російських діалектів почали формуватися «перехідні» середньоросійські говори, які поєднали у своїй структурі південні риси (акання, відсутність цокання) з північними (вибухова вимова задньоязикового *g*, твердий звук *т* у 3-й особі дієслів та ін.). Разом з тим на всій території розселення російської народності (і тільки в її межах!) з XIII ст. виникають нові мовні риси, не властиві українцям і білорусам. У галузі *фонетики* такими новотворами стали: зміна так званих слабких зредукованих *ъ*, *ь* у сполученнях з плавними *р*, *л* (типу *кръвавыи, глътати, грьмѣти*) в *о*, *е* (рос. *крова́вый, глота́ть, греме́ть*, але укр. *крива́вий, глита́ти, гриміти*, білор. *крыва́вы, глыта́ць, грыме́ць*), розвиток зредукованих *і*, *ў(ы)* в *е*, *о* (у так званій сильній позиції): *šija → шея́, liji → лей, mўji → мой, rўji → рой, molodўjь → молодо́й;* у галузі *морфології* відбулася втрата кличного відмінка, повсюдна заміна *з*, *ц*, *с* задньоязиковими *ґ*, *к*, *х* у відмінкових формах *(на ного́, в руке́)*; з'явилися нові загальноросійські слова (*крестья́нин, деньга́, па́шня, дере́вня* та ін.).

З розвитком середньоросійських говірок ростово-суздальський діалект поступово втрачає своє значення, а *провідну роль починає відігравати говір Москви.* У північноросійському за походженням московському говорі, який в основному зберіг північноросійські риси в галузі приголосних (у консонантизмі), з'являються південноросійські риси (зокрема, акання) у вокалізмі. Московське просторіччя поступово стає середньоросійським за своїм характером і загальноросійським за своєю функцією. Це просторіччя справило істотний вплив на розвиток загальнонародної мови в період утворення російської нації (в XVII ст.).

На особливості загальнонародної російської мови помітний відбиток наклав збіг своєрідних історичних умов, коли *формування російської народності та її мови відбувалося синхронно зі становленням російської централізованої держави.* Крім цього, процес «збирання» російських земель навколо Москви поєднувався з прагненням московських правителів об'єднати всі православні народи в одну імперію. Після завоювання турками Константинополя (1453 р.) і падіння Візантії у Москві виникла ідея переходу центру

православ'я до Москви («Москва — третій Рим»), для здійснення якої докладали всіх зусиль як церковні діячі, так і світська влада. Через це православна церква в Московщині з самого початку займала дуже міцні позиції, а церковнослов'янська мова відіграла там значно більшу роль, ніж в Україні та Білорусі. Ця мова була по суті *єдиною літературною мовою* в молодій Московській державі (хоч і з певними зв'язками з живим народним мовленням, зокрема, у діловому стилі). Церковнослов'янські елементи через органи державного управління й церкву широко проникають навіть у московське просторіччя.

На основі московського просторіччя і ділової писемної мови, щедро збагаченої церковнослов'янськими елементами, що набули загальнонародного характеру (наприклад, слова з неповноголосними сполученнями типу *вре́мя, сла́дкий,* з *жд* замість російського *ж* типу *неве́жда, вражда́, пре́жде,* з *щ* замість *ч* типу *освеща́ть, враща́ть* та ін.), в середині XVIIIст. в Росії розвивається *єдиний усно-розмовний різновид літературної мови*, який, поширюючись, усе помітніше проникає і в писемність, а також витісняє діалекти і поступово стає єдиним засобом усного спілкування.

У писемній літературній мові Московської держави спочатку продовжувалися традиції Київської Русі. Однак поступово зростає розходження літературної мови з розмовною, яка з часом зазнавала значних змін. Інтенсивний розвиток суспільно-політичного, економічного і культурного життя Московщини вимагав оновлення літературної мови, зближення її з усним мовленням. Але це протиріччя було розв'язане на наступному етапі історії російської літературної мови — у період формування російської нації, коли в літературній мові все дужче починає виявлятися тенденція до внутрішньої єдності й відбувається зростаюче зближення літературної мови з народнорозмовною.

У російській літературній мові кінця XVII — першої половини XVIII ст. переплелися і взаємодіяли архаїчно-книжні, народнорозмовні, «ділові» («приказные») елементи, а також досить численні західноєвропейські лексичні запозичення. Це була хоч і виразна й

багата, проте строката й нестійка мова, яка потребувала упорядкування й стабілізації. Такі спроби робили А. Кантемир, В. Тредіаковський, М. Ломоносов, Д. Фонвізін, О. Радищев, М. Карамзін, О. Грибоєдов та ін. Проте єдині загальнонаціональні норми російської літературної мови були вироблені лише у творчості О. Пушкіна, який став основоположником нової російської літературної мови.

Живуча помилка Ломоносова

Проблемою походження української мови дослідники цікавляться вже майже двісті років. На певних історичних етапах ця проблема не раз перетворювалася із суто наукової в політичну. Особливо гострого політичного забарвлення вона набула в наш час важкого й болісного процесу творення української держави після багатовікового колоніального становища нашого народу в різних імперіях. Імперське мислення, як відомо, дуже живуче, і деякі його апологети нині з усіх сил намагаються перешкодити утвердженню української мови як державної, довести її нібито неспроможність виконувати державницькі функції і для цього вдаються до фальсифікації проблеми її походження. Зокрема, вони знову проголошують українську мову «російсько-польським діалектом», тобто російською мовою, зіпсованою польськими впливами після розпаду Київської Русі.

Цю тезу вперше висунув М. Ломоносов. Ще в середині XVIII ст. він у своїх філологічних працях двічі констатував, що «малороссийский диалект» через сусідство з поляками та через те, що вони тривалий час панували над Західною Україною, змішався з польською мовою і від того «зіпсувався». Цю тезу підхопили й деякі інші російські діячі — політики, історики та філологи, і на початку XIX ст. вона вже сприймалася як незаперечна істина. Зокрема, шовіністично настроєний історик російської літератури М. Греч писав: «Малорусское наречие родилось и усилилось от долговременного владычества поляков в

юго-западной России, и может даже назваться областным польским»[60]. Його підтримали й перелякані царські чиновники після польського повстання 1830 р., коли їм скрізь стала увижатися «рука Варшави» та «происки ляхов».

Антинаукового погляду на українську мову як на наріччя польської мови, що нібито утворилося після розпаду Київської Русі внаслідок змішування московської мови з польською, дотримувалися в першій половині XIX ст. навіть деякі московські філологи, з якими полемізував М. Максимович. Ця ідея особливо посилилася в російських правлячих колах і реакційних газетах під час національно-визвольного повстання 1863—1864 рр. у Польщі, Литві й Білорусі проти царизму. Не випадково тодішній міністр внутрішніх справ царської Росії П. Валуєв у своєму відомому циркулярі від 18 липня 1863 р. про заборону друкування книжок українською мовою в Російській імперії, посилаючись на думку анонімних малоросійських українофобів, відзначив, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; ...общерусский язык... так же понятен для малороссов, как и для великороссиян и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссиянами и в особенности поляками так называемый украинский язык».

Вигадкою про українську мову як полонізований варіант російської мови широко користувалися й царські чиновники на місцях, проводячи посилену русифікаторську політику. Так, наприклад, полтавський губернатор фон Багговут у доповідній записці міністрові внутрішніх справ у 1914 р. серед багатьох заходів проти українського народу пропонував і такий: «Необходимо субсидировать некоторые газеты в Киеве, Харькове, Полтаве, Екатеринославе и т. д. с целью борьбы против украинцев. В газетах доказывать тождество ве-

---

[60] *Греч Н. И.* Опыт истории русской литературы. — СПб, 1822. — С. 12. Див. також: *Ломоносов М. В.* Полное собрание сочинений. — Т. VII. Труды по филологии 1739—1758 гг. — М.; Л., 1952. — С. 83, 608;

ликороссов с украинцами и объяснить, что малорусский язык образовался путем полонизации в прежние времена русского языка. Разъяснить, что «украина» — означает окраину Польши и России и что никогда украинского народа не было». Про українську мову як штучно створену не раз писала реакційна газета «Киевлянин». Проте слід відзначити, що антиукраїнська сентенція про українську мову як російський діалект, зіпсований поляками, поширювалася лише на обивательському рівні. Серед професійних філологів XX ст., навіть найреакційніше настроєних професорів деяких університетів, які ненавиділи українську мову й зневажливо називали її жаргоном (наприклад, професор славістики Київського університету Т. Флоринський), ніхто не скотився так низько, щоб зрадити свою професійну гідність і підтримати цю нісенітницю. У наш час дехто знову намагається підняти її на щит. Цікаво, що версія щодо російсько-польського мовного гібриду поширювалася (а іноді трапляється й нині) і стосовно білоруської мови. Її також дехто сприймає як російську мову, «зіпсовану» польськими впливами на заході колишньої царської Росії. Однак ніхто з апологетів таких поглядів не замислюється над тим, чому проголошена ними визначальною взаємодія двох тих самих мовних компонентів (російського і польського) на сусідніх територіях дала такі разюче різні результати — дві окремі слов'янські мови — українську і білоруську, а не якусь одну. Як це пояснити?

Версію походження української мови шляхом «ополячення» російського діалекту нині підтримує і настирливо розвиває (хоч вважає це своїм відкриттям) інженер за фахом, але «філолог-любитель», як він себе називає, і голова секції слов'янських мов (?) київського міського товариства російської культури «Київська Русь» А. Желєзний. Почавши з невеликих газетних публікацій на цю тему, він у 1995 р. видав брошуру «Правда об украинском языке и проблеме двуязычия», яку в 1998 р. перевидав[61], доповнивши її персональними нападками на відомих українських письменників і мовознавців, котрі полемізували з ним

---

[61] Див.: *Железный А.* Происхождение русско-украинского двуязычия в Украине. — Киев, 1998. — 107 с. Видання здійснене за допомогою Фонду підтримки російської культури в Україні.

на сторінках періодичної преси. Як сказано в анотації, в цій брошурі «впервые четко показан механизм возникновения украинского языка как русско-польского диалекта во времена польского господства над отторгнутой от Руси ее юго-западной частью».

У своїй брошурі А. Желєзний стверджує, що: «...возникновение украинского языка — это следстие ополячивания славянорусского языка» (с. 10); «так постепенно формировался язык украинских (русских) крестьян» (с. 12); «Что означает это «нечто среднее между русским и польским»? Для подобных смесей у филологов имеется специальный термин: диалект. Так уж получилось, что наш украинский язык в равной мере является и русским, и польским диалектом, поэтому, на мой взгляд, наиболее точно отражающий реальное положение вещей будет такой термин: русско-польский диалект» (с. 29); «Самое подходящее название для этого языка — русско-польский диалект, хотя мы называем его украинским языком» (с. 30); «...Левобережье исторически тяготело к России, поэтому здесь в результате взаимодействия украинского и русского языков выработался некий усредненный язык, который некоторые деятели украинской культуры презрительно называют «суржиком». На самом деле это нормальный, полноценный украинский язык, в котором просто меньше полонизмов, чем в языке западных украинцев, обитающих в непосредственной близости от очага «украинизации» языка — Польши» (с. 35—36); «...процесс очищения нашего языка от засоривших его полонизмов некоторые деятели украинской культуры упорно называют «русификацией» и стараются всячески ему воспрепятствовать, так как он не отвечает их политическим, самостийницким устремлениям» (с. 30).

Наведені цитати показують, що проблему походження української, як і будь-якої іншої, мови мають вирішувати все ж таки фахівці, бо для аматорів вона непосильна. До того ж, ця проблема ускладнилася ще й через багатовікове переслідування української мови царським режимом та її нерівноправне становище в умовах фактичної відсутності української державності. Понад трьохсотлітнього колоніального становища України в складі царської Росії фактично не змі-

нила і так звана ленінсько-сталінська національна політика комуністичної партії та радянської влади і її продовження «вірними ленінцями» аж до розпаду СРСР. Саме тому й зазнавали невдач неодноразові спроби відродження національної свідомості багатьох обдурених тривалою дезінформацією українців, утвердження української мови в зрусифікованих містах. І, мабуть, не стільки вина А. Железного, скільки його біда, що, довго перебуваючи в «королівстві кривих дзеркал», де все спотворено й поставлено з ніг на голову, він вважає це реальним відображенням світу та ще й знаходить для нього «історичне» обґрунтування. Найгірше ж те, що А. Железний у цьому не одинокий: так вважає чимало наших земляків, і прозріння їх відбувається дуже повільно й болісно. Закономірний процес відродження мови корінної нації в умовах відновлення української державності вони сприймають як особисту образу, насильство над тими, хто вважає своєю рідною російську мову. Цей процес видається їм шкідливим і недоречним, бо багато з них і досі переконані в штучності й меншовартості української мови, утвердження якої в різних сферах суспільного життя нібито збіднить їхню духовність і взагалі здається їм актом несправедливості. Посилання ж на історію, до якої апелюють й А. Железний та його однодумці, мало що доводять, бо ці аргументи найчастіше ґрунтуються не на реальних фактах, а на перекрученнях, підтасовках і вигадках на рівні пліток та анекдотів, які, зрозуміло, не мають нічого спільного з історичною правдою.

Чи справді польська мова мала істотний вплив на формування української мови? А. Железний, який у цьому твердо переконаний, уявляє цей процес дуже наївно. На його думку, українська мова відрізняється від російської «в том, что в украинском языке для обозначения некоторых предметов и понятий применяются другие, непохожие на русские слова» (с. 9). Звідки взялися ці слова? Звичайно ж, з польської мови! Досить було російській мові «в юго-западном регионе» запозичити певну кількість польських слів, як вона від того перестала бути російською й стала українською. А. Железний наводить навіть короткий словник польських запозичень, який показує, «сколь далеко зашло ополячивание славянорусского языка юж-

ных русов, называемых ныне украинцами» (с. 84). Він знайшов аж 526 таких слів — спільних для української й польської мов і відмінних від російських відповідників. Однак, цей список охоплює слова різного походження: крім невеликої частини запозичень з польської мови, до нього потрапили й слова, успадковані ще від праслов'янської епохи, тобто спільні для всіх або для більшості слов'янських мов, і слова з інших європейських мов, що були запозичені в українську та польську мови незалежно, й українські запозичення в польській мові. Та річ навіть не в цьому. Лексичний склад кожної мови не є замкнутою системою і відкритий для іншомовних запозичень, тому *не можна виводити походження мови лише на основі цих запозичень* (до речі, полонізмів в українській мові значно менше, ніж, наприклад, церковнослов'янських слів у російській мові).

Специфіку мови становить не тільки і не так її словниковий склад, як фонетична система й граматичний (морфологічний та синтаксичний) лад. Щодо цього польська й українська мови істотно відрізняються між собою, через що входять до різних мовних груп (польська — це західнослов'янська мова, а українська — східнослов'янська). Зокрема, для *фонетики* польської мови характерні такі специфічні риси, яких немає в українській мові:

1) наявність носових голосних *ą*, *ę* (*dąb* «дуб», *sąd* «суд», *pięć* «п'ять», *mięso* «м'ясо»);

2) постійний наголос на передостанньому складі;

3) заміна властивих українській та іншим слов'янським мовам м'яких або твердих приголосних *t, d, r* на *ć, dź, rz* («ж»): *ciasto, dzień, rzeka* «річка»;

4) чергування *e* перед передньоязиковими твердими приголосними, залежно від походження, з *a* чи *o*: *wierzyć* «вірити» — *wiara* «віра», *nieść* «нести» — *niósę* «несу»;

5) чергування сполучення *-er-* після м'яких перед передньоязиковими твердими приголосними з *-ar-*: *twierdzić* «твердити» — *twardy* «твердий»;

6) чергування перед кінцевими дзвінкими приголосними *ó* («у») з *o*, *ą* з *ę*: *bób* «біб» — *bobu* «бобу», *błąd* «помилка» — *błędu* «помилки».

У *морфології* польської мови спостерігається невластиве українській мові:

1) вживання особових показників у 1-й і 2-й особах однини й множини минулого часу — рухомі закінчення *-em (-m), -eś (-ś), -ście: miałem* «я мав», *miałeś* «ти мав», але *miał* «він мав»; *spałeś dobrze* або *dobrześ spał* «(ти) добре спав»;

2) закінчення *-my* в 1-й особі множини дієслів теперішнього часу: *czytamy* «читаємо», *robimy* «робимо»;

3) вживання дієслівної зв'язки *być* «бути» у теперішньому часі;

4) утворення складеної форми майбутнього часу дієслів за допомогою зв'язки *być* «бути» у сполученні не тільки з інфінітивом, але і з формами активних дієприкметників минулого часу на *l: będę pisać, będę pisał(a);*

5) вживання особових закінчень дієслів при творенні форм умовного способу:

czytał(a)bym «я читав би (читала б)»,
czytał(a)byś «ти читав би (читала б)»,
czytali(ły)byśmy «ми читали б»,
czytali(ły)byście «ви читали б».

Крім цього, польській мові характерний *особливий порядок слів*, при якому група підмета стоїть перед групою присудка, узгоджене означення у стійких зворотах міститься після означуваного слова, а в складеному присудку допоміжне дієслово *być* ніколи не опускається.

Уже навіть цей далеко не повний перелік найважливіших особливостей польської мови засвідчує, що українська мова на фонетичному й граматичному рівнях зовсім не зазнала її впливу. Цей вплив помітний лише на лексичному рівні й був зумовлений певними історичними обставинами.

Як відомо, після розпаду Київської Русі протягом XIV ст. усі білоруські й більшість українських земель увійшли до складу Великого князівства Литовського. Українсько-білоруська писемна мова (за тодішньою термінологією — руська, але ж не російська!) стала в ньому державною. Ще досить довго, після того, як значна частина українських і білоруських земель опинилися у складі польської Речі Посполитої, вона виконувала державні функції. Вплив польської мови на українську в такій ситуації був неминучим, але

відбувався не через спілкування українських селян з польськими панами, як вважає А. Железний, а головним чином через *писемно-літературну мову*. Українсько-білоруська писемна мова XVI—XVII ст. справді увібрала в себе багато польських, латинських, чеських та інших запозичень, від чого стала штучною, далекою від народної мови, непридатною для функції літературної мови й наприкінці XVIII ст. вийшла з ужитку (була замінена новою українською літературною мовою на народній основі, зачинателем якої став І. Котляревський). Частина польських лексичних запозичень увійшли і в українську народнорозмовну мову, але їх кількість і значення не були настільки великими, щоб змінити структуру мови й надати їй нової якості, тому цей вплив не варто перебільшувати.

Не відповідає дійсності й твердження А. Железного про нібито переважання російської мови серед більшості грамотного населення українських міст за часів Речі Посполитої, завдяки чому вони начебто менше зазнали полонізації, ніж українські села.

Навряд чи треба доводити, що аж до царювання Петра І *всі українські міста були україномовними*, а в складі Речі Посполитої, коли в містах зосереджувалася адміністрація, ділові люди й польська еліта, мова українських міст часто зазнавала впливу польської мови (у деяких тодішніх містах вона навіть переважала), чого не було в українських селах.

Українські міста у складі Російської імперії почали русифікуватися лише за царювання Петра І та Катерини ІІ, тобто від того часу, коли царська адміністрація посилила систематичну й послідовну щодо України політику, спрямовану на нищення української мови паралельно з ліквідацією української державності.

Отже, про генетичну залежність української мови від польської говорити не доводиться. Антинаукова сентенція про те, що наша мова є нібито полонізованим діалектом російської мови, — це злісна вигадка, поява якої зумовлена елементарним невіглаством, а також політичними прагненнями російських шовіністів.

«Україна» — це не «окраїна»

Назва нашої країни **УКРАЇНА** з'явилася в останній чверті XII ст. Уперше в Іпатському списку «Повісті минулих літ», де літописець розповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича у 1187 р., сказано: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила». Через два роки, у 1189 р., було відзначено, що князь Ростислав приїхав «до України Галицької»[62].

Походження назви *Україна* здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення й досі немає. Одні дослідники пов'язували її зі словами *край* «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», *у(= біля) краю*, тобто «погранична територія», інші — з іменниками *край, країна* у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом». І, нарешті, ще один погляд, за яким назва *Україна* нібито походить від дієслова *украяти* (відрізати), тобто первісне значення цієї назви — «шматок землі, украяний (відрізаний) від цілого, який згодом сам став цілим (окремою країною)».

Найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву *Україна* зі словами *край, країна,* хоч зв'язок цей не прямий, а значно складніший. Як дослідив український учений В. Скляренко[63], процес становлення поняття «Україна» був досить тривалим і мав декілька етапів.

Іменник *край* із значенням «відрізок, шматок; шматок землі» був ще у спільнослов'янській мові (**krajь*) і нині відомий багатьом слов'янським мовам. Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого відділялися природними рубежами — річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої мішанини племен не було), давньослов'янське слово *край* «відрізок, шматок землі» набуло нового значення — «територія, що належить племені», а згодом також і значення «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені, берег». На означення простору в праслов'янській мо-

---

[62] Див.: Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 343, 347.

[63] *Скляренко В.* Звідки походить назва *Україна*? // «Україна». — 1991. — № 1. — С. 20, 39.

ві вживався спеціальний суфікс *-іна* (*dol* + *ina* = *dolina* «долина», *niz* + *ina* = *nizina* «низина»). За цим самим зразком ще в праслов'янський період утворилося і слово *країна* (*kraj* + *ina*) у значенні «територія, яка належить племені».

Разом з іменником *край* у праслов'янській мові був також іменник *украй* (**ukrajь*), що означав «відрізок від шматка; відділений шматок землі; відділена частина території племені; крайня межа відділеної частини території племені».

Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украй* за допомогою того самого суфікса *-ін-а* виникло слово *украї́на* (**ukraina*) із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені». Коли протягом VI—VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, відомі в історичній літературі під назвою «літописні племена» або «племінні князівства», а згодом утворилася ранньоукраїнська держава Русь, змінилося значення і слів *краї́на* та *украї́на*. Слово *краї́на* від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія феодального князівства», а потім — «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова *украї́на*: замість первісного значення «відділена частина території племені» воно стало означати «відділена частина території феодального князівства», а потім — «відділена частина території Русі».

У період феодальної роздрібненості Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слова *украї́на* набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпатському списку «Повісті минулих літ» *україну* дослідники розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу *украї́ною* через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець назвав *украї́ною* саме Переяславську землю, але не тому, що вона межувала з половецьким степом, а через те, що була окремим князівством.

Крім Переяславської украї́ни, була ще Галицька украї́на, Волинська украї́на, Чернігівська украї́на, Київська украї́на та інші украї́ни — самостійні князівст-

ва. Це видно з того, наприклад, що під 1189 роком той самий Іпатський список повідомляє: князь Ростислав прибув «до україни Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича». У 1213 р. князь Данило «поїхав з братом і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю україну». Те, що слово *украї́на* аж до XVI ст. означало окреме князівство, чітко видно із свідчень тогочасних літописів: «Кримський цар... хотів іти на царя і великого князя украйну..., а пішов був на черкаси» (Львівський літопис під 1556 р.); «приходив на цареву і великого князя україну на Сіверські міста із Канева князь Михайло Вишневецький» (Олександро-Невський літопис під 1563 р.).

Поряд зі словом *украї́на* у східнослов'янських діалектах здавна існувало і слово *окраї́на* «порубіжна територія племені», утворене від *окра́й* «обріз, край» за допомогою суфікса *-ина (-іна, -їна)*. Ці слова чітко розрізнялися між собою: *украї́на* — це вся відділена частина території племені (згодом — уся територія феодального князівства), *окраї́на* — лише погранична територія племені (згодом — погранична територія феодального князівства).

З другої половини XIV ст. більшість князівств Київської Русі, на основі яких сформувалася українська народність, потрапили під владу Литви і Польщі. Від цього часу назва *украї́на* почала вживатися і щодо цих двох частин території: землі, підкорені Литвою (Чернігівсько-Сіверське, Київське, Переяславське і більша частина Волинського князівств) іноді називалися *литовською украї́ною*, а землі, підкорені Польщею (Галицьке і частина Волинського князівства) — *польською украї́ною*.

З появою козацтва наддніпрянські землі, де збиралися козаки, дістали назву *козацьких украї́н*, що відображено і в українському фольклорі: наприклад, у народній пісні: «Ой по горах, по долинах, По козацьких українах Сив голубонько літає, Собі пароньки шукає».

Протягом XV—XVI ст. у слові *украї́на* відбувався процес зміни наголошування: в лексемах на *-ина, (-іна, -їна)* суфікс почав перетягувати наголос на себе (пор. *ба́тько — ба́тьківщина — батьківщи́на, горо́х — горо́шина — горошúна, ри́ба — ри́бина — риби́на, хурто́вина — хуртови́на;* так само *Украї́на — Украї́на*). Цей процес, який не завершився й досі, спричи-

нився до паралельного вживання обох акцентологічних варіантів — ***Украї́на*** й ***Украї́на*** протягом кількох століть. Порівняйте, наприклад, у Т. Шевченка: «Свою Украї́ну любіть»; «...а я Тільки вмію плакать, Тільки сльози за Украйну...»; «В Україну ідіть, діти, В нашу Україну»; «Це той Перший, що розпинав Нашу Україну» та ін. У сучасній українській літературній мові міцно закріпилася форма з новішим наголосом — ***Украї́на***.

На час визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького (1648—1654 рр.), як відзначає В. Скляренко, ***Украї́ною*** називалися не тільки запорозькі, а вже всі наддніпрянські землі. Очевидно, від цього часу під ***Украї́ною*** стали розуміти цілу країну. Згодом ця назва поширилася й на інші східноукраїнські землі (зокрема, на Слобожанщину, яка деякий час мала офіційну назву «Слободская Украина»). Західноукраїнські землі й далі називалися Руссю, але поступово назва ***Украї́на*** поширилася й на західний регіон і стала спільною для всієї етнічної території українців.

Зміна національного етноніма *русин, руський* (від *Русь*) на *українець* (від *Україна*) була історично необхідна. Перехід до нового етноніма став своєрідною протидією агресивній політиці царизму, який ставив собі за мету денаціоналізувати українців і розчинити їх в «общерусском море». В умовах, коли Московська імперія з експансіоністських мотивів присвоїла собі історичну назву України — *Русь*, а для панівного етносу запровадила трохи підправлений від слова *руський* етнонім *русский* і поширила його й на мешканців історичної Русі — України, перехід від самоназви *русин, руський* до етноніма *українець* завдав істотного удару по імперській ідеї московського самодержавства «единого русского народа от Камчатки до Карпат». Це мало величезне значення для утвердження національної ідентичності всього українського народу. Спочатку суто географічна назва *Україна* поступово перетворилася в національну ідею, яка об'єднала в одне ціле такі історичні й географічно не схожі між собою регіони, як Полісся, Сіверщина, Слобожанщина, Донбас, Наддніпрянщина, Причорномор'я і — Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття та Закарпаття.

Присвоївши собі давню назву нашого народу, імперська Москва тим самим сподівалася загальмувати, а потім знищити наше прагнення до самобутності[64].

Отже, для нас дуже важливим є той факт, що, незалежно від свого походження, слово *Україна* позначало Козацьку державу, створену Богданом Хмельницьким. Звичайно, ніякою «окраїною» Російської імперії вона не була і весь час претендувала на повну державну самостійність. Саме через це вживання слова *Україна* в царській Росії було заборонено. І лише тоді, коли царським чиновникам стало ясно, що це слово не можна знищити і стерти з пам'яті українців, було вирішено його дискредитувати. Російські шовіністи стали пояснювати назву нашого краю *Україна* як «окраїна Росії», тобто вклали в це слово принизливий і невластивий йому зміст.

З історією виникнення назви *Україна* тісно пов'язане правило вживання прийменників **на** і **в** при позначенні місця або простору. Як правильно сказати: живу **на** Україні чи **в** Україні? Приїхали **на** Україну чи **в** Україну?

Прийменник **в (у)** у просторовому значенні вживається тоді, коли йдеться про щось ціле, докладно окреслене, компактне, центральне (наприклад, про країни, міста, населені пункти): **в** Англії, **у** Франції, **в** Угорщині, **у** Росії, **у** Польщі, **у** Литві; **у** Львові, **у** Ніжині, **в** Овручі, **у** селі. У цих випадках нікому не спадає на думку сказати: **на** Англії, **на** Франції, **на** Угорщині, **на** Росії, **на** Львові, **на** Овручі тощо. Коли ж ідеться про складову частину країни, про якусь її етнографічну територію, про частину міста, віддалені від центру околиці, тоді вживається прийменник **на**: **на** Волині, **на** Поліссі, **на** Донбасі, **на** Запоріжжі, **на** Полтавщині, **на** Подолі, **на** Засуллі, **на** хуторі, **на** селі (тобто «не в місті»). Щоправда, у деяких випадках і частини країни, і частини міста з огляду на особливі історичні умови могли виступати своєрідними політичними, культурними або адміністративними центрами чи осередками суспільного життя, тому стосовно них також узвичаїлося вживання прийменника **в (у)**: **у** Квебеку, **у** Галичині, **у** Дарниці, **у** Святошині, але таких випадків порівняно небагато.

---

[64] *Наконечний Є.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — С. 117.

Оскільки *українами* спочатку називалися окремі удільні князівства, що відокремилися від цілої держави, а потім і Україна як уся східна частина етнічної території українців перебувала у складі Росії, при просторових визначеннях щодо України здавна закріпився прийменник **на**. Проте і в народних піснях, і в літературній мові обидва прийменники **на** і **в** часто вживалися паралельно: ***на Україні*** і ***в Україні*** з переважанням тієї або іншої конструкції в окремих письменників або в окремих літературних жанрах і стилях.

Нині, коли Україна вже самостійна, суверенна й незалежна держава, немає жодних підстав вживати необґрунтовану й по суті образливу конструкцію з прийменником **на**. Отже, єдино правильна форма — ***в Україні***. Але виправляти фольклорні та літературні твори, де вживається вислів *на Україні*, не варто.

Що було б, якби...

Вважається, що історія не визнає умовного способу. Вона має свою логіку і твориться за певними своїми законами. Тому будь-які міркування про те, яким був би подальший розвиток окремих країн і як склалася б майбутня доля цілих народів, якби доленосні для них події на певних історичних етапах відбувалися не так, а якось інакше, багатьма сприймаються як недоречні фантазії. І все ж таки нікому не заборонено оглянутися в минуле і з висоти набутого народом досвіду зробити спробу відділити неминуче від випадкового, закономірні процеси від фатального збігу обставин.

Чи мала б Русь далекі й осяйні перспективи, якби нерозумні діти Володимира Мономаха виконали заповіт свого мудрого батька і не вели міжусобних війн, а жили в мирі й злагоді і дбали лише про благо Вітчизни, як того навчав їх досвідчений та далекоглядний політик і державний діяч? Відповідь тут однозначно негативна, бо Київська імперія була історично приречена на розпад (як свого часу розпалися Візантійська, Римська імперії та Французька імперія Каролінгів), а на її уламках мали постати нові незалежні держави. Це був загальноєвропейський процес епохи середньовіччя. Талановитий поет і щирий патріот своєї землі безіменний автор «Слова про Ігорів похід» наприкінці XII ст. не міг здогадуватися, що всі його полум'яні за-

клики до руських князів перебороти чвари та об'єднатися проти зовнішніх ворогів залишаться лише «голосом волаючого в пустелі», бо феодальна роздрібненість була *неминучим етапом суспільного поступу* й об'єктивно мала прогресивне значення. Проте ніякі перипетії боротьби удільних князів між собою за першість самі по собі не змогли б змінити загального історичного розвитку вже сформованого на той час українського етносу в напрямку остаточного самоусвідомлення і зміцнення своєї державності. Золотоверхий Київ назавжди залишився б не лише духовною столицею східних слов'ян, але й державно-адміністративним центром русинів-українців. Та не так сталося, як гадалося. «Коричнева чума XIII століття» — монголо-татарська навала все перевернула з ніг на голову. Вона сприймалася як катастрофа, як вторгнення потойбічних сил, як щось небачене й незрозуміле.

Зруйнувавши Київ і спустошивши більшу частину української землі, нові азіатські деспоти за ціле століття зуміли спустошити й людські душі, витравивши з них на тривалий час почуття власної гідності й внутрішню потребу боротьби за волю. Київ уже не міг піднятися з руїн настільки, щоб стати центром визвольної війни всього народу проти іноземних загарбників, боротьби за свою державу. Сили для такої боротьби збиралися й нагромаджувалися протягом XIV ст. на північно-східній периферії колишньої Київської Русі — у Московському князівстві, що від самого початку будувалося на засадах абсолютизму й деспотичної влади його правителів, і на кінець XV ст. зуміло повністю звільнитися від монголо-татарської неволі.

Піднесення Московського князівства як центру боротьби з монголо-татарським ярмом і разом з тим — центру формування російської народності, а також започатковане Іваном I Калитою збирання «руських земель» відкрило нову історичну епоху, яка позначилася на майбутній долі всіх східних слов'ян. Не важко здогадатися, що якби Київська Русь уникла монголо-татарського ярма, політичний розклад сил на східнослов'янських землях у XIII—XIV ст. міг би бути зовсім іншим. Це розуміли й самі росіяни. Н. Полонська-Василенко наводить такі слова одного з найвидатніших російських істориків кінця XIX ст., автора п'ятитомного «Курса русской истории» В. Ключевського: «Уявіть собі, що Київ не був би взятий і зруйнований татара-

ми... Київ залишився б столицею першої великої руської держави, а «великоруське» місто Москва не стало б центром великого князівства, а потім царства російського. Офіційною мовою стала б не... суміш старослов'янської та фінської мов, а слов'яно-українська. Український письменник Гоголь не мусів би писати російською мовою, а Пушкін писав би українською»[65].

Ці слова, без сумніву, прозвучали різким дисонансом у досить злагодженому хорі тогочасних шовіністичних російських істориків. Однак мусимо зауважити, що від імперського мислення не вдалося відійти навіть В. Ключевському: замість Російської імперії за іншого розвитку історичних подій йому уявлялася по суті імперія українська. Суспільний досвід бурхливого XX століття спонукає нас сприймати ту прогнозовану В. Ключевським історичну перспективу дещо інакше.

Можна не сумніватися в тому, що якби не створилися умови для виникнення агресивної Московської держави з її абсолютистсько-монархічним ладом, Східна Європа у суспільному розвитку пішла б загальноєвропейським шляхом. На руїнах Київської імперії утворилося б декілька національних держав (українська, білоруська, новгородська, московська, хоч їх найменування могли бути іншими) з європейським обличчям. М. Гоголь справді писав би українською мовою, а О. Пушкін також залишався б самим собою і творив би своєю рідною мовою. Цілком вірогідно, що слов'янські народи були б істинно братерськими без поділу на «старшого» й «менших» братів і в своєму вільному розвитку здивували б світ злетом духовності, високим рівнем культури й моралі. Втрати на цьому шляху були величезними — особливо в українців та білорусів через їхнє багатовікове колоніальне становище в Російській імперії. Навіть в умовах незалежної держави значна частина українського суспільства позбавляється від комплексу меншовартості, байдужості або й зневажливого ставлення до своєї мови, культури, традицій, звичаїв, історії дуже повільно й болісно. Але цей процес необхідний і неминучий, бо залишатися в полоні старих ілюзій і йти в третє тисячоліття з тягарем минулих помилок та невдач абсолютно безперспективно і навіть небезпечно: так можна опинитися на задвірках історії.

---

[65] *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К., 1993. — Т. 1. — С. 269.

Література

Агеева Р. Страны и народы: Происхождение названий. — М., 1990.

Алексеев В. В поисках предков. Антропология и история. — М., 1972.

Алексеев В. П. Происхождение народов восточной Европы: Краниол. исследование. — М., 1969.

Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973.

Андрусяк М. Терміни «Руський», «Роський», «Російський» і «Білоруський» в публікаціях XVI—XIX століть // Збірник на пошану Івана Мірчука. — Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1963.

Археология Украинской ССР: В 3-х т. — Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды. — М., 1986.

Бадзьо Ю. Право жити. — К., 1996. — С. 125—162.

Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.

Баран В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998.

Баран В. Д., Терпиловський Р. В., Козак Д. Н. Походження слов'ян. — К., 1991.

Барвінський Б. Велика й Мала Україна. — Львів, 1925.

Бевзенко С. П. Українська діалектологія. — К., 1980.

Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1991.

Бердяев Н. Русская идея. — Париж, 1946.

Бердяев Н. Судьба России. — М., 1918.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953: У 2-х кн. — К.: Либідь — Військо України, 1994.

Білецький А. Коріння нашої мови // Вітчизна. — 1992. — № 4.

Блінава Э., Мяцельская Е. Беларуская дыялекталогія. — 2-е выд. — Мінск, 1980.

Брайчевський М. Походження Русі. — К., 1968.

Брайчевський М. Ю. Конспект історії України. — К., 1993.

Брим В. А. Происхождение термина «Русь» // Россия и Запад. I. — Петербург, 1923.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови. — К., 1956. — 220 с.

Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. — К., 1972.

Генсьорський А. І. Традиції південноруської (староки-ївської) фонетики в літературній вимові Північної Русі до кінця XVIII ст. // Питання слов'янського мовознавства. — Кн. 5. — Львів, 1958. — С. 201—208.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993.

Гординський С. Назви «Русичі» й «Русовичі». — Вінніпег, 1963.

Горшкова К. В. Историческая диалектология русского языка. — М., 1972.

Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья. — М., 1961.

Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда и ее падение. — М.; Л., 1950.

Гринблат М. Я. Белорусы: очерк происхождения и этнической истории. — Минск, 1968.

Грінченко Б. Як жив український народ (Коротка історія України). — Чернівці, 1908.

Грушевський М. «Велика, Мала і Біла Русь» // Україна. — 1917. — Кн. 1—2.

Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1. — К., 1991. — 634 с.; Т. 2, К., 1992.

Данилова Е. И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. — К., 1971.

Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI—XVII ст. // Сучасність. — 1992. — № 3.

Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: наука і культура. — Вип. 26—27. — К., 1993. — С. 44—78.

Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., Вид. дім «КМ Academia», 1998. — 272 с. (Сумні сторінки історії).

Дорошенко Д. І. Нариси історії України. — Львів, 1991.

Ендик Р. Антропологія українців // Географія української та суміжних земель. — Т. 1. — Львів, 1938.

Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990.

Жуковская Л. П. Новгородские берестяные грамоты. — М., 1959.

Зализняк А. А. К исторической фонетике древнерусского диалекта // Балто-славянские исследования, 1981. — М., 1982. — С. 61—80.

Зализняк А. А. Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения // В. Л. Янин, А. А. Зализняк. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1977—1983 гг.). — М., 1986. — С. 89—219.

Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації.— К., 1997.

Залізняк Л. Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. — 1996. — № 2.

Залізняк Л. Л. Етногенез українців, білорусів та росіян // Пам'ять століть. — 1997. — № 4. — С. 2—13.

Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.

Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.

Зимин А. Россия на рубеже XV—XVI столетий (Очерки социально-политической истории). — М., 1982.

Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. — Казань, 1881.

Иванов Вс. «Мы». Культурно-исторические основы русской государственности. — Харбин, 1926.

Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. — М., 1964.

Ісаєвич Я. Походження українців: історіографічні схеми і політика // Матеріали до української етнології. — Вип. 1 (4). — К., 1995.

Ісаєвич Я. Початок державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів // Етнічна самосвідомість: національна культура. — К., 1991.

Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: Історіографічний і політичний аспект // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1995. — Вип. 2.

Історія української мови. Морфологія. — К., 1978.

Історія української мови. Фонетика. — К., 1979.

Карамзин Н. М. Предания веков. — М., 1988.

Карский Е. Ф. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности. — Варшава, 1903. — Т. 1.

Карский Е. Ф. Русская диалектология. — Л., 1924.

Каштанов С. М. Социально-политическая история России конца XV — первой половины XVI в. — М., 1967.

Кічак І. Україна — не окраїна // Визвольний шлях. — 1994. — Кн. 6.

Кобычев В. П. В поисках прародины славян. — М., 1973.

Ковалев Г. Ф. Этнонимия славянских языков. Номинация и словообразование. — Воронеж, 1991.

Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка. — М., 1980.

Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины. — М., 1972.

Костомаров Н. И. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею? // Записки Українського наукового товариства у Києві. — К., 1928. — Т. XXVII.

Котков С. И. Московская речь в начальный период становления русского национального языка. — М., 1974.

Криворотов В. Вехи. Взлеты и падения особого пути России // Знание — сила. — 1990. — № 8—9.

Кримський А. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася //А. Шахматов, А. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв. — К., 1924. — С. 87—128.

Крип'якевич І., Дольницький М. Історія України. — Нью-Йорк, 1990.

Крип'якевич І. П. Історія України. — Вид. 2-е. — Львів, 1992.

Крымский А. Е. Древнекиевский говор. — СПб, 1907.

Кухаренко Ю. В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян (по материалам археологических исследований) // Полесье (Лингвистика, археология, топонимика). — М.. 1968. — С. 18—46.

Лаврів П. Укри—Укрaни — наші предки? // Прапор. — 1990. — № 1.

Лавровский П. А. О языке северных русских летописей. — СПб, 1852.

Липа Ю. Призначення України. — Нью-Йорк, 1953.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. І. — К., 1994.

Мавродин В. В. Древняя Русь (Происхождение русского народа и образование Киевского государства) — Л., 1946.

Мавродин В. В. Образование единого русского государства. — Л., 1951.

Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. — М., 1971.

Мавродин В. В. Происхождение русского народа. — Л., 1978.

Макарчук С. Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв // Другий міжнар. конгрес україністів. — Львів, 1994.

Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992.

Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. — К., 1990.

Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. — К., 1998.

Монгайт А. Л. Рязанская земля. — М., 1961. — 400 с.

Назаренко А. В. Об имени «Русь» в немецких источниках IX—XI вв. // Вопросы языкознания. — 1980. — № 5.

Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — Львів, 1998.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. / За ред. В. Ф. Панібудьласки. — К.: Вища школа, 1997. — Ч. 1— 2.

Німчук В. Південні давньоруські говори — основа української мови // Історія української мови. — К., 1996.

Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. — 1997. — № 6; 1998. — № 1.

Новосельцев А. И. Христианство, ислам и иудаизм в странах Восточной Европы и Кавказа в средние века // Вопросы истории. — 1989. — № 9.

Огієнко І. В Україні, а не на Україні // Рідна мова. — 1935. — Ч. 2. — С. 67—72.

Окунь—Бережанський. Чому Русини або Малороси називаються українцями. — Самбір, 1932.

Павленко Ю. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994.

Пастернак Яр. Важливі проблеми етногенезу українського народу // Український історик. — 1970. — № 4.

Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. — СПб, 1862.

Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К., 1972. — 214 с.

Петров В. Походження українського народу. — К., 1992.

Півторак Г. Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів). — К., 1998.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова? — К., 1993.

Покровский М. Н. Возникновение Московского государства и великорусская народность // Историк-марксист. — 1930. — Т. 18—19.

Полєк В. «Русский», «руський», «російський», «український». Синоніми? Так! // Березіль. — 1991. — № 9.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. — Т. 1—2.

Потебня А. А. К истории звуков русского языка. — Воронеж, 1876.

Пресняков А. Образование великорусского государства. — Петроград, 1918.

Пріцак О. Про походження Русі // Хроніка 2000. Наш край. — 1992. — Вип. 2.

Происхождение и этническая история русского народа (по антропологическим данным) / Под ред. В. В. Бунака. — М., 1965.

Російщення України: науково-популярний збірник / Видання українського конгресового комітету Америки ради оборони і допомоги Україні. — Репринтне видання. — К., 1992.

Рудницький Я. Слово й назва «Україна». — Вінніпег, 1951.

Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. — К., 1985.

Русанівський В. Україна і українці // Наука і суспільство. — 1989. — № 2.

Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М., 1973.

Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. Культура пражского типа. — М., 1976.

Русская диалектология / Под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой. — М., 1964.

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.

Рыбаков Б. А. Мир истории: Начальные века русской истории. — М., 1984.

Саливон И. И., Тегако Л. И., Микулич А. И. Очерки по антропологии Белоруссии. — Минск, 1976.

Сегеда С. П. Антропологічні особливості українського народу: етногенетичний аспект // Матеріали до української антропології. — Вип. 1(4). — К., 1995.

Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — М., 1970.

Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979.

Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. / Отв. ред. Б. А. Рыбаков. — М., 1982.

Селюнин М. Истоки // Новый мир. — 1988. — № 5.

Сиповський В. Україна в російському письменстві. — К., 1928.

Січинський В. Чужинці про Україну. — 5-е вид. — Авсбург, 1946.

Скляренко В. Звідки походить назва *Україна*? // «Україна». — 1991. — № 1. — С. 20, 39.

Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Історія української мови. — К., 1996.

Сміленко А. Т. Слов'яни та їхні сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.

Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація? — К., 1991.

Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. — 4-е изд. — М., 1907.

Соболевский А. Русский народ как этнографическое целое. — Львов: Русск. изд. Общество. — 1911.

Соловьев В. Национальный вопрос в России. — СПб, 1891.

Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. — 1974. — № 7.

Стахів М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // ЗНТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. 156.

Стороженко А. В. Малая Россия или Украина? // Труды подготовительной по национальным делам комиссии, малорусский отдел. — Одесса. — 1919. — Вып. 1.

Стрижак О. Серби й Україна // Україна: наука і культура. — Вип. 26—27. — К., 1993. — С. 251—259.

Струве П. Социальная и экономическая история России. — Париж, 1952.

Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991.

Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (Роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.

Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Історія української мови. — К., 1996.

Телегин Д. Я. Там, где вырос Киев. — К., 1982. — 96 с.

Тихомиров М. Н. О происхождении названия «Россия» // Вопросы истории. — 1953. — № 11.

Ткаченко О. В. К исследованию финно-угорского субстрата в русском языке // Советское финно-угроведение (XIV). — 1978. — № 3. — С. 204—210.

Ткаченко О. Б. Очерки теории языкового субстрата. — К., 1989. — С. 136—139.

Ткаченко О. Б. Проблема реконструкции дославянских субстратных языков на основе славянских субстратных элементов // IX Міжнародний з'їзд славістів / Доповіді. К., 1983. — С. 220—237.

Ткаченко О. Б. Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство. — 1993. — № 2. — С. 13—18.

Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. — К., 1979. — С. 42—53, 247—268.

Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство. — 1998. — № 2—3. — С. 14—25.

Толочко П. П. Древняя Русь. — К., 1987. — 246 с.

Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1996.

Томашівський С. Притча про двох сусідів, що мали одне ім'я. — Львів, 1909.

Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962.

Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. — М., 1953.

Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966.

Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. — Л., 1982.

Трубачов О. М. Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії // Мовознавство. — 1971. — № 6. — С. 3—17.

Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы свидетели миграции славян // Вопросы языкознания. 1974. — № 6. — С. 48—67.

Трубецкой Н. С. К проблеме русского самосознания. — Берлин, 1926.

Федоров Г. Россия и свобода. — Нью-Йорк, 1936.

Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. — М.; Л., 1962.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. — Л., 1972.

Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979.

Хабургаев Г. А. Становление русского языка: пособие по исторической грамматике. — М., 1980.

Харлампович К. В. К вопросу о просвещении на Руси в домонгольский период. — Львов, 1901.

Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Т. 1. — Казань, 1914.

Хвильовий М. Думки проти течії. — ДВУ, 1926.

Хорошкевич А. Л. Русь, Русия, Московия, Россия, Московское государство, Российское государство // Спорные вопросы отечественной истории XI—XVIII веков. — М., 1990.

Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»? — Львів, 1907.

Цегельський Л. Русь — Україна, а Московщина — Росія. — Царгород, 1916.

Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. — Нью-Йорк, 1964.

Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. — Пг, 1915.

Шахматов О. — Кримський Аг. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв. — К., 1924.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? // Другий Міжнародний конгрес україністів / Доповіді і повідомлення: Мовознавство. — Львів, 1993. — С. 54—55.

Шелухин В. Назва України. — Відень, 1921.

Шелухин В. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936.

Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1996. — № 11.

Щербаківський В. Формація української нації. — Прага, 1941.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — Львів, 1990.

Яковенко Н. Українська шляхта. — К., 1993.

Додаток

Тернистий шлях українства

1686 р. — Ліквідація автономії української церкви, незаконне й насильницьке приєднання Київської митрополії до Московського патріархату і встановлення Московським патріархом контролю в Україні над церквою, освітою і культурою.

1687 р. — Вимоги Москви до гетьмана України сприяти збільшенню кількості змішаних шлюбів між українцями та росіянами («Коломацькі статті»).

1689 р. — Заборона Києво-Печерській лаврі друкувати будь-які книжки без дозволу Московського патріарха.

1690 р. — «Анафема» Московського собору на «киевские новые книги» — книжки П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Я. Барановича, А. Радивиловського, І. Славинецького та інших, писані тодішньою українською літературною мовою.

1693 р. — Заборона Московського патріарха привозити до Москви українські книжки.

1708 р., листопад — Зруйнування за наказом Петра І гетьманської столиці Батурина (з винятковою жорстокістю було замордовано всіх його мешканців — 6 тис. чоловіків, жінок і дітей, а місто дощенту зруйновано і спалено).

1709 р. — Указ Петра І про запровадження цензури при друкуванні українських книжок у Москві.

1720 р. — Указ Петра І про заборону друкування нових книжок українською мовою в Києво-Печерській та Чернігівській друкарнях, а старі книжки перед друкуванням було наказано привести у відповідність з російськими, «дабы... особливого наречия в оных не было».

1721 р. — Указ Петра І про цензурування українських книжок. Знищення Чернігівської друкарні.

1729 р. — Указ царя Петра II (внука Петра I), який зобов'язував переписати з української мови на російську всі державні постанови й розпорядження.

1755, 1766, 1769, 1775, 1786 рр. — Заборони Петербурзького синоду друкувати українські книжки.

1764 р. — Інструкція Катерини II князю О. В'яземському про посилення русифікації України, Смоленщини, Прибалтики та Фінляндії.

1764 р., 10 листопада — Указ Катерини II про ліквідацію в Україні гетьманського правління.

1769 р. — Указ синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів з церковних книг.

1775 р., 3 серпня — Маніфест Катерини II «Об уничтожении Запорожской Сечи и причисления оной к Малороссийской губернии» та про закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях.

1783 р., 3 травня — Указ Катерини II про закріпачення селян у Лівобережній Україні.

1784 р. — Русифікація початкової освіти в Україні.

1786 р. — Заборона церковних відправ українською мовою, запровадження російської вимови церковнослов'янських текстів. Наказ про обов'язковість «чистого российского языка» в Київській академії.

1800 р. — Наказ Павла I про запровадження в Україні будівництва церков у московському синодальному стилі й заборона церковного будівництва в стилі козацького бароко.

1817 р. — Закриття Києво-Могилянської академії.

1817 р. — Запровадження викладання польською мовою в усіх початкових і вищих народних школах Галичини, яка входила в той час до Австро-Угорської імперії.

1831 р. — Скасування царським урядом Магдебурзького права (це поклало край неросійському судочинству, виборам урядовців та місцевій автономії в Україні).

1834 р. — Відкриття Київського імператорського університету з метою русифікації «Юго-Западного края».

1847 р., березень—квітень — Розгром «Товариства св. Кирила і Мефодія» у Києві, арешт його учасників і покарання ув'язненням та засланням у віддалені губернії Росії. Посилення переслідувань української мови, літератури та культури.

1847 р., 5 квітня — Арешт і безстрокове заслання Тараса Шевченка рядовим солдатом в окремий Оренбурзький корпус за резолюцією Миколи I «під найсуворіший нагляд, із забороною писати й малювати», що було рівнозначне ув'язненню (пробув там до 2 серпня 1857 р.).

1859 р. — Заміна австро-угорською владою української абетки латинською у Східній Галичині та на Буковині.

1862 р. — Закриття українських недільних і безплатних шкіл для дорослих.

1863 р., 18 липня — Циркуляр міністра внутрішніх справ Росії П. Валуєва про заборону друкування книг українською мовою в Російській імперії («Валуєвський циркуляр»).

1869, 1886 рр. — Укази царської адміністрації про доплати чиновникам «в десяти Юго-Западных губерниях лицам русского происхождения, исключая, однако, местных уроженцев», за успіхи в русифікації України.

1876 р., 18 травня — Таємний Емський указ Олександра II про заборону ввезення з-за кордону до імперії будь-яких українських книг і брошур, заборону українського театру й друкування українською мовою оригінальних творів художньої літератури, текстів українських пісень під нотами.

1881 р. — Циркуляр міністерства внутрішніх справ на роз'яснення Емського указу всім губернаторам Росії.

1881 р. — Заборона виголошення церковних проповідей українською мовою.

1883 р. — Заборона Київським генерал-губернатором Дрентельном театральних вистав українською мовою на підпорядкованих йому територіях (Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Волинь і Поділля). Ця заборона діяла протягом 10 років (до 1893 р.).

1888 р. — Указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення дітей українськими іменами.

1895 р. — Заборона українських книжок для дітей.

1899, 1903 рр. — Заборона української мови на Археологічному з'їзді в Києві та на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

1907 р. — Закриття царським урядом української періодичної преси, конфіскація виданої в роки революції 1905—1907 рр. української літератури, репресії проти діячів української культури.

1908 р. — Указ сенату Російської імперії про «шкідливість» культурної та освітньої діяльності в Україні, «могущей вызвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности».

1910 р. — Циркуляр П. Столипіна про заборону створення «инородческих товариществ, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей».

1914 р., березень — Заборона царським режимом святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка.

1914 р., вересень — Арешт і страта відступаючими австрійцями та угорцями сотень українців без слідства й суду за підозрою в проросійських симпатіях (30 тис. галичан і буковинців було інтерновано в концтаборах).

1914 р. — Указ Миколи II про скасування української преси. Заборона в окупованих російською армією Галичині та на Буковині вживання української мови, друкування книг, газет і журналів українською мовою. Розгром товариства «Просвіта», зруйнування бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка. Депортація багатьох тисяч свідомих українців до Сибіру.

1918 р., 7 січня — Наступ більшовицьких військ під проводом В. Антонова-Овсієнка на Лівобережжя й Південну Україну.

1918 р., 29 січня — Битва під Крутами між 4-тисячною більшовицькою армією М. Муравйова та 300 національно свідомими київськими студентами (всі юнаки загинули в нерівній борні).

1918 р., 11 листопада — Румунські війська захопили Чернівці, а згодом — і решту Північної Буковини.

1918 р., листопад — Польські війська окупували Лемківщину, Надсяння, Холмщину та Підляшшя.

1918 р., 21 листопада — Поляки захопили Львів.

1918 р., 28 листопада — Скликаний румунами «Генеральний конгрес Буковини» проголосив злуку Буковини з Румунією.

1918 р., початок грудня — Другий наступ більшовицьких військ на Україну.

1918 р., 18 грудня — Французько-грецький десант в Одесі.

1919 р., січень—березень — Війська Антанти захопили Південно-Західну Україну з м. Одесою, Миколаєвом, Херсоном.

1919 р., 15 січня — Чеські війська захопили Ужгород.

1919 р., 23—31 січня — Хотинське повстання проти румунської окупації Бессарабії.

1919 р., травень—червень — Окупація Східної і Південної України військами А. Денікіна.

1919 р., 31 серпня — Захоплення Києва денікінцями.

1919 р., жовтень — Армія А. Денікіна зайняла Правобережну Україну.

1919 р., 7 листопада — Початок третього наступу більшовиків на Україну (до середини лютого 1920 р. вони витиснули війська А. Денікіна з України).

1919 р., 16 грудня — Більшовики втретє захопили Київ.

1920 р., 20 січня — Скасування поляками Галицького Крайового Сейму та Крайового Виділу і поділ Галичини на 3 воєводства. Заборона української преси, підпорядкування шкільництва польському міністерству освіти.

1920 р., 26 травня — Контрнаступ більшовиків на Україну (12 червня вони зайняли Київ, у липні—серпні — майже всі українські землі, за винятком Галичини).

1921 р., серпень — Більшовики розгромили загони Н. Махна.

1921 р., 22 листопада — Розстріл більшовиками 359 полонених бійців армії УНР під проводом Ю. Тютюнника під м. Базар на Житомирщині.

1921—1923 рр. — Голод у степових районах України, спричинений політикою «воєнного комунізму» та продовольчою розверсткою на селі, унаслідок якого загинуло до 1,5 млн. селян.

1924 р., 26 липня — Прийняття в Румунії закону, на підставі якого українців проголошено тими румунами, що «забули свою рідну мову». Посилена румунізація всіх видів шкільної освіти (завершена 1927 р.).

1924 р., 31 липня — Заборона української мови в польських державних та самоуправних установах Західної України.

1926 р., 25 травня — Вбивство С. Петлюри в Парижі.

1929 р., вересень — Арешт визначних діячів української науки, культури й УАПЦ за «належність» до вигаданих ОДПУ Спілки Визволення України (СВУ) та Спілки Української Молоді (СУМ).

1929—1930 рр. — Перша фаза колективізації й «розкуркулення» в Україні. Виселення сотень тисяч українських заможних селян до Сибіру та на Далекий Схід.

1930 р., 28—29 січня — Надзвичайний Церковний Собор у Києві ліквідував УАПЦ і Всеукраїнську Православну Церковну Раду (ВПЦР). Арешт митрополита М. Борецького та інших церковних діячів.

1930 р., 9 березня—19 квітня — Судовий процес у Харкові над 45-ма діячами української науки, літератури, культури, УАПЦ за належність до так званої «Спілки Визволення України» (СВУ).

1930 р., вересень—листопад — «Пацифікація» (жорстокі репресивні акції за наказом Ю. Пілсудського проти українського населення та провідних діячів українського політичного і культурного життя) в Галичині. Нищення українських культурних установ, кооперативів, масові арешти.

1931 р., лютий — Арешти колишніх діячів УНР (В. Голубович, П. Христюк, М. Шраг та ін.).

1931 р., лютий — Депортація М. Грушевського до Москви.

1932 р., 23 квітня — Постанова ЦК ВКП(б) про ліквідацію літературних організацій і утворення єдиної Спілки письменників СРСР.

1932 р., 7 серпня — Ухвалення ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР закону «Про охорону соціалістичної

власності», який за «присвоєння» селянами навіть жмені колгоспного зерна карав розстрілом або концтабором.

1932 р., **23** грудня — Поляки стратили бойовиків ОУН В. Біласа і Д. Данилишина.

1933 р., **13** травня — Самогубство М. Хвильового як протест проти погрому більшовицьким керівництвом української культури.

1933 р., 7 липня — Самогубство М. Скрипника, доведеного до відчаю більшовицькою владою.

Кінець **1932** — весна **1933** року — Організація більшовицьким режимом штучного голодомору в Україні, унаслідок якого загинуло 8 млн. українських селян. Масове переселення росіян у вимерлі українські села.

1933 р. — Погром українців на Кубані.

1933 р., 22 листопада — Постанова ЦК КП(б)У про припинення українізації.

1934—1941 рр. — Знищення архітектурно-культурних пам'яток у різних містах України, арешт і страта 80% української інтелігенції.

1934 р., 18 червня — Створення польським урядом концентраційного табору в Березі-Картузькій, у якому перебувало значна кількість українських політичних діячів.

1934 р., 13—15 грудня — У зв'язку з убивством С. Кірова засудження до розстрілу діячів української культури, серед яких — письменники Г. Косинка, К. Буревій, Д. Фальківський, О. Влизько, І. Крушельницький та ін.

1936 р., 13 січня — Варшавський процес над 12-ма членами ОУН, звинувачених у вбивстві Б. Перацького. Засудження керівників ОУН С. Бандери, М. Лебедя та М. Карпинця до смертної кари.

1936 р., квітень — Арешт і розстріл Ю. Коцюбинського як нібито керівника українського троцькістського центру.

1936 р., жовтень — **1938** р., листопад — Чергова чистка КП(б)У і масовий терор в Україні (так звана «єжовщина»).

1937 р., 19—20 квітня, 23 червня — Два політичні процеси румунського військового суду над українськими націоналістами на Буковині, яких було звинувачено в революційній діяльності та в заперечуванні законності румунської влади над українськими землями.

1937 р., 30 серпня — Самогубство голови уряду УРСР П. Любченка.

1937 р., друга половина — Ліквідація майже всього складу уряду УРСР і всього ЦК КП(б)У.

1937 р., листопад — Масовий розстріл ув'язнених на Соловках українських письменників та інших діячів української культури (до 20-річчя жовтневого перевороту).

1938 р. — Сталінська постанова «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР».

1938 р., 24 квітня — Впровадження російської мови як обов'язкової в усіх школах України.

1938 р., 23 травня — Вбивство Є. Коновальця більшовицьким агентом у Роттердамі.

1938 р. — Посилення русифікації України у зв'язку з рішеннями XIV з'їзду КП(б)У 13—18 червня.

1939 р. — Розгром польською владою української православної церкви на Холмщині (знищено 189 церков, а 149 було передано римо-католикам).

1939—1941 рр. — Широкомасштабні репресії органів НКВС проти українців західних областей. Масові

депортації українського населення у віддалені райони СРСР.

1941 р., січень — «Процес 59» членів ОУН у Львові.

1941 р., 22 червня — Початок Великої Вітчизняної війни. Захоплення німцями Львова (30 червня), Галичини (липень), згодом — усієї України (19 вересня — Києва, 26 жовтня — Одеси, 24 жовтня — Харкова, у липні—серпні 1942 р. — Слобожанщини й Кубані). У ході війни на фронтах загинуло 8,8 млн. українців (загальні втрати України у Другій світовій війні становлять 17 млн. осіб), зруйновано 30 тис. сіл та 870 міст, знищено щонайменше 45% економіки.

1941 р., 12 липня — Арешт німецькими фашистами організаторів Українського Державного Правління у Львові на чолі з Я. Стецьком, а згодом — і С. Бандери (перебував у концтаборі до вересня 1944 р.).

1941 р., кінець липня — серпень — Знищення більшовиками під час відступу радянських військ до 15 тис. українських політичних в'язнів, що перебували у в'язницях Львова, Золочева, Дубна, Рівного, Луцька, Києва, Харкова та інших міст. Розстріл у Києві агентами НКВД групи видатних діячів української культури, серед яких — українська письменниця й громадська діячка Л. Старицька-Черняхівська, оперний співак М. Донець та ін. Депортація відомих українських діячів у віддалені райони СРСР, під час якої багато з них загинуло або були знищені НКВД (В. Свідзінський, І. Юхименко, А. Кримський, К. Студинський, П. Франко та ін.).

1941 р., 1 серпня — Включення німцями Галичини до Генеральної Губернії (дистрикт Галичина).

1941 р., 19 серпня — Передача Румунії української території між Дністром і Бугом (так звана «Трансністрія») на підставі німецько-румунського договору.

1941 р., 20 серпня — Створення Рейхскомісаріату України на чолі з Е. Кохом зі столицею в м. Рівному.

1941 р., 30 серпня — Вбивство в Житомирі провідних членів ОУН О. Сеника та М. Сціборського.

1941 р., 15 вересня — Масовий арешт німецькими фашистами членів ОУН С. Бандери. Початок підпілля й активної боротьби ОУН проти німецько-фашистських окупантів.

1941 р., грудень — Арешт і розстріл (у лютому 1942 р.) в Києві німецькими фашистами групи українських націоналістів, у тому числі поетеси Олени Теліги.

1942 р., 13 лютого — Початок примусового вивезення українців («остарбайтерів») з центральних і східних областей на роботу до Німеччини (протягом 1941—1944 рр. було вивезено до 2,5 млн. осіб).

1942 р., 25 липня — Німецькі фашисти розстріляли в Києві крайового провідника ОУН С. Бандери Д. Мирона-Орлика.

1942 р., 25 липня — Три військові угорські суди над приблизно 150 членами націоналістичного підпілля на Закарпатті.

1944 р., червень — У німецькому концтаборі Шаксенгаузен закатовано українського письменника Олега Ольжича-Кандибу (сина О. Олеся).

1944—1955 рр. — Каральні акції органів НКВД СРСР проти українських сил опору, в процесі яких було вбито понад 150 тис. бійців УПА та ОУН, заарештовано понад 100 тис. і депортовано до Сибіру понад 200 тис. осіб із західних областей України.

1945 р., Ув'язнення українських греко-католицьких владик з митрополитом Й. Сліпим.

1946 р., 8—10 березня — Ліквідація греко-католицької церкви і підпорядкування її Російській православній церкві.

1946 р., березень — Закритий судовий процес у Києві над греко-католицькою церковною ієрархією на чолі з митрополитом Й. Сліпим.

1946 р., 24 серпня — Постанова пленуму ЦК КП(б)У «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури у «Нарисі історії української літератури», різка критика часописів «Вітчизна» і «Перець» (ця постанова була згодом підтверджена XVI з'їздом КП(б)У 25—26 січня 1949 р.).

1946—1949 рр. — Ліквідація російськими шовіністами українських культурних здобутків під час Другої світової війни («ждановщина»).

1947 р., 3 березня — Призначення Л. Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У і нова «чистка» серед українських культурних кадрів, звинувачених в «українському буржуазному націоналізмі».

1947 р., квітень—травень — Депортація лемків та українців з Холмщини до північної та західної Польщі (операція «Вісла»).

1949 р. — Чергова «чистка» в КП(б)У у зв'язку з рішеннями її XVI з'їзду 25—28 січня (за звинуваченням в українському націоналізмі від січня 1949 р. до вересня 1952 р. було виключено з партії 22 175 її членів).

1949 р., 28 серпня — Скасування уніатської греко-католицької церкви на Закарпатті на релігійному з'їзді в Мукачеві.

1950 р., 5 березня — У сутичці із загонами МВД біля м. Львова загинув головний командир УПА Т. Чупринка (Р. Шухевич).

1950 р., 28 квітня — Скасування унії на Пряшівщині (Чехословаччина).

1951 р., 2 липня — Погромні статті в московській газеті «Правда» проти «націоналістичних ухилів в українській літературі» (різка критика вірша В. Сосюри «Любіть Україну» та лібрето опери «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука і В. Василевської).

1954 р., 23—26 березня — XVIII з'їзд КПУ схвалив набір юнаків і дівчат з України на Сибір і до Ка-

захстану для освоєння цілинних і перелогових земель (протягом 1952—1956 рр. туди виїхало приблизно 100 тис. осіб).

1954 р., 7 липня — Таємна постанова ЦК КПРС про посилення антирелігійної пропаганди.

1957—1961 рр. — Посилені антирелігійні акції в УРСР, ліквідація приблизно половини церковно-релігійних установ (парафій, монастирів, семінарій).

1958 р., 12 листопада — Постанова Пленуму ЦК КПРС «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти», на основі якої Верховна Рада УРСР ухвалила закон від 17 квітня 1959 р., спрямований на посилену русифікацію України (зокрема, про необов'язкове, а «за бажанням батьків» вивчення української мови в російських школах України).

1959 р., 15 жовтня — Убивство С. Бандери агентом КДБ Б. Сташинським.

1961 р., січень — Закритий суд у Львові над членами Української Робітничо-Селянської Спілки (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун та ін.), які обстоювали право виходу УРСР зі складу СРСР. Засудження Л. Лук'яненка до смертної кари.

1961 р., жовтень — Прийняття нової програми КПРС її XXII з'їздом, яка проголошувала політику «злиття націй» і подальшу русифікацію союзних республік.

1962 р. — Судовий процес над 20 членами Львівського Українського Національного Комітету, чотирьох з яких було засуджено до розстрілу.

1963 р. — Підпорядкування національних Академій наук союзних республік московській Академії наук СРСР.

1964 р., 24 травня — Умисний підпал Державної Публічної Бібліотеки АН УРСР у Києві; протест громадськості (самвидавний матеріал «З приводу процесу над Погружальським»).

1965 р., серпень—вересень — Перша велика хвиля арештів українських діячів в Україні (Богдан і Михайло Горині, П. Заливаха, С. Караванський, В. Мороз, М. Осадчий, А. Шевчук та ін.).

1967 р., 3 серпня — Арешт В. Чорновола (був засуджений на 3 роки ув'язнення в таборах суворого режиму).

1968 р., 26 листопада, 14 грудня — Зумисні підпали у Видубицькому монастирі в Києві.

1969 р., червень — Лист українських політичних в'язнів (М. Гориня, І. Кандиби, Л. Лук'яненка) до Комісії охорони прав людини в ООН про отруювання політв'язнів.

1970 р., січень — Судовий процес проти І. Сокульського, М. Кульчицького В. Савченка — ініціаторів «Листа творчої молоді Дніпропетровська» проти русифікації.

1970 р., 28 листопада — Трагічна смерть (убивство) української художниці А. Горської у Василькові на Київщині.

1971 р., 22 травня — Виступ А. Лупиноса біля пам'ятника Т. Шевченкові в Києві і його арешт.

1971 р., 17 червня — Помер у таборі Дубровлагу український політичний в'язень М. Сорока.

1971 р., літо — Нищення могил Українських січових стрільців на Янівському цвинтарі у Львові.

1972 р., січень—травень — Друга велика хвиля арештів в Україні [В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, о. В. Романюк (згодом — патріарх Володимир УПЦ КП), Н. Світлична, Ю. Шухевич та ін.].

1972 р., травень — Усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста за український націоналізм; чистка керівних кадрів КПУ.

1977 р., 5 лютого — Арешт членів Української Гельсінської групи (УГГ) М. Руденка й О. Тихого; суд над ними 23 червня — 1 липня і вирок М. Руденкові 7 років ув'язнення та 5 років заслання й О. Тихому відповідно 10 та 5 років.

1977 р., 4 квітня — Арешт членів УГГ М. Матусевича і М. Мариновича (засуджені 23—30 березня 1978 р. на 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму і 5 років заслання).

1977 р., 12 грудня — Другий арешт Л. Лук'яненка в Чернігові (був засуджений у липні 1978 р. на 10 років ув'язнення і 5 років заслання).

1978 р., 11 листопада — Директива колегії Міністерства освіти УРСР «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки» (посилення русифікації).

1979 р., березень—жовтень — Нові арешти українських діячів в Україні: О. Бердника (6 березня), Ю. Бадзя (23 квітня), Ю. Литвина (6 серпня), М. Горбаля (23 жовтня) та ін. (усі вони були засуджені до максимальних строків ув'язнення в таборах суворого режиму й заслання у віддалені райони Росії).

1979 р., 18 травня — Загадкове вбивство композитора В. Івасюка біля Львова.

1979 р., 29 травня — Ухвала Ташкентською конференцією нових русифікаторських заходів щодо неросійських народів СРСР.

1980 р., червень — Арешт засновника УГГ Оксани Мешко.

1981 р. — Арешт українських політичних діячів С. Набоки, Л. Мілявського, Л. Лохвицької.

1983 р. — Постанова ЦК КПРС про посилення вивчення російської мови в школах і виплату 16% надбавки до платні вчителям російської мови та літератури («Андроповський указ») та директива колегії

Міністерства освіти УРСР «Про додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки», спрямована на посилення русифікації.

1984 р. — Померли в таборах О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко.

1985 р., 4 вересня — У концтаборі помер поет В. Стус.

1986 р., 26 квітня — Катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (побудованій за рішенням Москви всупереч протестам українських учених і широкої громадськості), яка призвела до тяжких наслідків, рівнозначних геноциду.

1989 р. — Постанова Пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну мову [російську] в СРСР.

1990 р., квітень — Постанова Верховної Ради СРСР про надання російській мові статусу офіційної мови в СРСР.

Зміст

Півторак Григорій Петрович — член-кореспондент Національної Академії наук України, доктор філологічних наук, професор, зав. Відділу загальнославістичної проблематики і східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. За освітою — історик і філолог. Автор понад 150 друкованих праць з проблем етногенезу слов'ян, історії й діалектології східнослов'янських мов, етимології, білорусистики, культури мови, у тому числі 5-ти монографій. Один з авторів «Етимологічного словника української мови» в семи томах (написав близько 3500 етимологічних статей). Рецензії на його праці друкували часописи Білорусі, Болгарії, Чехії, США. Учасник багатьох всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій, симпозіумів, конгресів. Лауреат премії ім. І. Франка НАН України (за цикл праць з етногенезу східних слов'ян, 1995). Працював також у галузі літературознавства, публіцистики і художнього перекладу.

Півторак Г. П.

П 32 Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. — 152 с.

ISBN 966—580—082—5

У книзі на основі найновіших досягнень історичних та філологічних наук розглянуто походження східнослов'янських народів та їхніх мов. Доведено необґрунтованість доктрини про давньоруську народність і першу руську державу як «спільну колиску» українців, росіян та білорусів, розкрито терміни «Русь», «Росія», «Великоросія», «Малоросія» та історію їх вживання, пояснено походження назви «Україна», охарактеризовано етапи та особливості формування східнослов'янських мов.

Для викладачів, студентів, учителів, найширшого кола зацікавлених читачів.

П 4602000000—003 / ВЦ «Академія» — 2001 Без оголошення ББК 81

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

ПІВТОРАК Григорій Петрович

Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов

Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»

Редактор Н.В. МІЩЕНКО
Технічний редактор Т.І. СЕМЧЕНКО
Коректор В.Д. БОНДАР
Комп'ютерна верстка С.Б. ТЕРЕЩУКА

Підписано до друку
з оригінал-макета 12.12.2000.
Формат 84x108/32. Папір офс. № 1.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Умовн.-друк. арк. 7,98. Умовн. фарбовідб. 8,19.
Обл.-вид. арк. 8,33. Зам. №177.

Видавничий центр «Академія».
04119, Київ-119, а/с 37.
Тел./факс (044) 446-84-63, 213-19-83.

Житомирська обласна друкарня.
10014, Житомир, вул. М. Бердичівська, 17.